

ΕΛΙΜΕΙΑΚΑ

ΕΞΑΜΗΝΙΑΙΟ ΠΕΡΟΔΙΚΟ, ΙΟΥΝΙΟΣ 2002, ΕΤΟΣ 21, τεύχος 48
ΕΞΑΜΗΝΙΑΙΟ ΠΕΡΟΔΙΚΟ, ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ 2002, ΕΤΟΣ 21, τεύχος 49

Σιώκης Δημ. Νικόλαος
«Η Βλάχικη γλώσσα και οι προσπάθειες
διατήρησής της από τους Βλάχους απόδημους
(τέλη 18^{ου} – τέλη 19^{ου} αιώνα)»
(ανάτυπο)

Η ΒΛΑΧΙΚΗ ΓΛΩΣΣΑ ΚΑΙ ΟΙ ΠΡΟΣΠΑΘΕΙΕΣ
ΔΙΑΤΗΡΗΣΗΣ ΤΗΣ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΒΛΑΧΟΥΣ ΑΠΟΔΗΜΟΥΣ
(τέλη 18ου-τέλη 19ου αιώνα)

Α΄ ΜΕΡΟΣ

Η χρονιά που διανύσαμε, το 2001, είχε ανακηρυχθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση και το Συμβούλιο της Ευρώπης «Ευρωπαϊκό Έτος Γλωσσών» και κύριος σκοπός αυτής της κίνησης ήταν η προβολή του γλωσσικού πλούτου της Ευρώπης, η υποστήριξη της εκμάθησης περισσότερων ξένων γλωσσών και ιδιαίτερα των λιγότερο ομιλουμένων γλωσσών των κρατών μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης και η προαγωγή της γλωσσικής πολυμορφίας¹. Παρ' όλα αυτά όμως στη χώρα μας δεν υπήρξε καμιά σχεδόν δραστηριότητα. Οι μοναδικές προτάσεις που έγιναν από κάποιους πολιτικούς (υπουργούς και ευρωβουλευτές) αφορούσαν την προώθηση της διδασκαλίας της αρχαίας ελληνικής και της λατινικής γλώσσας ως μητρικών των σύγχρονων ευρωπαϊκών γλωσσών. Όσον αφορά τις άλλες, τις λιγότερο ομιλούμενες γλώσσες στην Ελλάδα, την αρβανίτικη, τη βλάχικη, την πομάκιχη, τη σλαβομακεδονική και την τουρκική, όχι μόνο δεν έγιναν ανάλογες δηλώσεις και προτάσεις, αλλά αντίθετα υπήρξαν κάποιες αντιδράσεις εκ μέρους ακαδημαϊκών και βουλευτών που διέσυραν τη χώρα μας έναντι των άλλων κρατών μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης και συνέτειναν στην έναρξη της "απόσχισής" της από την Ευρωπαϊκή Ένωση. Αμυντικά σύνδρομα που μας κληροδότησαν οι μακρινές άσχημες εποχές εθνικιστικού πυρετού, κατά τις οποίες εφαρμόζονταν πολιτική υποβάθμισης ή και εξάλειψης αυτών των γλωσσών, και που σήμερα ακόμη εξακολουθούν να είναι ζωντανά στη χώρα μας, μολονότι όχι μόνο η ελληνοφωνία έχει εμπεδωθεί σε όλες τις περιοχές της Ελλάδας, αλλά και η γλωσσοπολιτισμική ποικιλομορφία έχει συρρικνωθεί αισθητά. Η ελληνική πολιτεία οφείλει να ξεριζώσει από το σώμα της

1. Οι σχετικές αποφάσεις του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου που καταδεικνύουν το ενδιαφέρον της Ευρωπαϊκής Ένωσης για τις λιγότερο ομιλούμενες γλώσσες είναι οι παρακάτω: α. Έκθεση και Ψήφισμα *Aife* (1981), β. Ψήφισμα *Aife* (1983), γ. Ψήφισμα *Kuipers* (1987), δ. Ψήφισμα *Killilea* (1994), ε. Κοινοβουλευτική Συνέλευση του Συμβουλίου της Ευρώπης με τη Σύσταση 1333 (1997), με την οποία καλούνται τα Βαλκανικά κράτη, στα οποία ζουν Βλάχοι να επικυρώσουν τον "Κοινοτικό Χάρτη" με τις περιφερειακές γλώσσες, με σκοπό τη διαφύλαξη και την προαγωγή της βλάχικης γλώσσας και του πολιτισμού τους. Όσον αφορά τη σημερινή κατάσταση της βλάχικης, αλλά και των υπόλοιπων γλωσσών στον ελλαδικό χώρο βλέπε Κολτοΐδας, Κατάσταση, 185-212. Προφίλη, Ανάγκη, 803-813. Τσιτσελίτης, Αντιμετώπιση, 785-802. Διβάνη, Ελλάδα. Ζάχος-Παπαζαχαρίου, Ιωαννίδου, Μιχαηλίδης, Γλώσσες. Τσιτσελίτης, Χριστόπουλος, Συνάντηση. Κ.Ε.Μ.Ο., Ετερότητα. Σελιά-Μάζη, Διγλωσσία, 22, 169-180, 190.

τις αντιεπιστημονικές δοξασίες ότι η γλωσσική πολυμορφία απειλεί την ίδια την ελληνική γλώσσα και μπορεί να προκαλέσει "ζημιές" στη μόρφωση και στο φρόνημα των Ελλήνων. Εξάλλου η ελληνική γλώσσα δεν πρέπει να φοβάται την αναμέτρηση με τις άλλες ξένες γλώσσες αντιμετωπίζοντάς τες εχθρικά. Από την άλλη πρέπει να "απομυθοποιηθεί" η ιδεολογία της μονογλωσσίας, καθώς βάσει των πορισμάτων της νεότερης γλωσσικής επιστήμης η πολυγλωσσία συμβάλλει στη γνωστική ανάπτυξη ανηλίκων και ενηλίκων και μάλιστα στην ανάπτυξη εκλεπτυσμένων δεξιοτήτων στην ίδια τη μητρική γλώσσα. Όσο για τα πολιτιστικά, εργασιακά και οικονομικά οφέλη που διασφαλίζει η εκμάθηση ξένων γλωσσών, πολλοί είναι αυτοί που τα έχουν επισημάνει. Ο γλωσσικός πλούτος της χώρας μας πρέπει να πάφει να αποτελεί ταμπό για το ελληνικό κράτος και να αποτελεί αγαπημένο παιχνίδι στα χέρια κάποιων, που εξακολουθούν να στιγματίζουν ως μιάσματα τους Έλληνες που μιλούν (ή τραγουδούν ή χορεύουν) και μια δεύτερη γλώσσα και επιμένουν να τους καταγγέλλουν ως πράκτορες ή τουλάχιστον θύματα κάποιας ξένης προπαγάνδας.

Το πρόσφατο όμως ενδιαφέρον της Ευρωπαϊκής Ένωσης για τις περιθωριακές και λιγότερο ομιλούμενες γλώσσες και για τις δίγλωσσες ομάδες ομιλητών δεν είναι γεγονός πρωτόφαντο. Ήδη από το 1770 είχε εκδηλωθεί ενδιαφέρον από τους ίδιους τους Βλάχους για τη διατήρηση της βλάχικης γλώσσας και τη χρήση της σε όλους τους τομείς της ζωής τους, ακόμα και στο θρησκευτικό. Τα πρώτα γραπτά μνημεία της βλάχικης γλώσσας που γνωρίζουμε ως σήμερα, παρά τον εν πολλοίς αποπροσανατολισμό τους από την ορθή καταγραφή της βλάχικης γλώσσας και την εισαγωγή δαχορουμανισμών και νεολογισμών, είναι τα παρακάτω:

- Πρωτοπειρία παρά του σοφολογιωτάτου και αιδεσιμωτάτου Διδασκάλου Ιεροκήρυκος, και Πρωτοπαπά Κυρίου Θεοδώρου Αναστασίου Καβαλλιώτου του Μοσχοπολίτου ξυντεθείσα, και νυν πρώτον τύποις εκδοθείσα δαπάνη του εντιμοτάτου, και χρησιμωτάτου Κυρίου Γεωργίου Τρίκουπα, του και Κοσμήσκη επιλεγομένου εκ πατρίδος Μοσχοπόλεως, Βενετία 1770.
- Νέα Παιδαγωγία ήτοι Αλφαβητάριον εύκολον του μαθείν τα νέα παιδιά τα ρωmano-βλάχικα γράμματα εις κοινήν χρήσιν των Ρωmano-Βλάχων, νυν πρώτον συνετέθη και εδιορθώθη παρά του αιδεσιμωτάτου εν ιερεύσιν κ.κ. Κωνσταντίνου του Ουκούτα, Μοσχοπολίτου, Χαρτοφύλακος και πρωτοπαπά εν τη Ποσάνια της μεσημβρινής Προυσίας, και δι' αυτού χάριν εδόθη εις τύπον διά καύχημα του Γένους, Βιέννη 1797.
- Εισαγωγική Διδασκαλία περιέχουσα Λεξικόν Τετράγλωσσον των τεσσάρων κοινών διαλέκτων, ήτοι της απλής Ρωμαϊκής, της εν Μοισία Βλαχικής, της Βουλγαρικής και της Αλβανιτικής, συντεθείσα μεν εν αρ-

χή χάριν ευμαθείας των φιλολόγων αλλογλώσσων νέων παρά του Αιδεσιμωτάτου και Λογιωτάτου Διδασκάλου, Οικονόμου, και Ιεροκήρυκος Κυρίου Δανιήλ του εκ Μοσχοπόλεως, καλλυνθείσα δε και επαυξηθείσα τη προσθήκη τινών χρειωδών και περιεργείας αξίων, και ευλαβώς αφιερωθείσα τω Πανιερωτάτω και Λογιωτάτω Μητροπολίτη Πελαγονείας, Υπερτίμω και Εξάρχω κυρίω Νεκταρίω τω εκ Μουντανίων, Κωνσταντινούπολη 1802².

- Τέχνη της Ρωμανικής αναγνώσεως με λατινικά γράμματα, τα οποία είναι τα παλαιά γράμματα των Ρωμάνων, προς καλωπισμόν παντός του επί τάδε, και αντιέραν του Δουνάβεως κατοικούντος Ρωμανικού γένους πεπονημένη παρά Γεωργίου Κωνσταντίνου Ρώζα, Πολίτου Ακαδημικού, και Φιλιατρού Κλινηκού εν τω Νοσοκομείω του εν Πέστη της Ουγγαρίας κειμένου Πανδιδακτηρίου, Βούδα 1809.
- Γραμματική Ρωμανική, ήτοι Μακεδονοβλαχική, σχεδιασθείσα και πρώτον εις φως αχθείσα υπό Μιχαήλ Γ. Μπιοιάτση, διδασκάλου της ενταύθα απλοελληνικής Σχολής, Βιέννη 1813.
- *Rapeda idea de Gramateca Macedonoromaneasca, compusa de I. C. Massimu, si cu spesele DD. G. Goga si D. Cosacovice typarita tra se se impartita gratuitu Rumaniiloru de a derepti' a Dunareli.* Σύντομος ιδέα της Μακεδονορουμανικής Γραμματικής συνταχθείσα υπό Ι.Κ. Μαξίμου, και δαπάναις Κ.Κ. Δ. Γκόκα και Δ. Κοσάκοβιτς τυποθείσα, ίνα διανεμηθή δωρεάν τοις προς τα δεξιά του Δουνάβεως Ρουμάνοις, Bucuresti. Βουκουρέστι 1862³.
- *D. Athanasescu, Gramatică românească tră Românilji din drepta Dunăreliu.* Bucuresti 1865.

Όσον αφορά αυτές τις πρώτες απόπειρες εγγραμματισμού της βλάχικης γλώσσας, γνωρίζουμε ότι οι Θεοδ. Α. Καβαλλιώτης (1718;-1789), Κωνστ. Ουκούτας και Δανιήλ ο Μοσχοπολίτης επέμεναν στην υιοθέτηση ενός συστηματικά μελετημένου και προετοιμασμένου για τη βλάχικη γλώσσα ελληνικού αλφαβήτου. Η σύνταξη ενός τρίγλωσσου λεξικού, της Πρωτοπειρίας, από το Θ. Καβαλλιώτη είχε κίνητρα κοινωνικού ωφελιμισμού, αποσκοπούσε στη βελτίωση της ζωής και τη γεφύρωση των γλωσσικών χάσμάτων των λαών που συγχρωτίζονταν στην ευρύτερη περιοχή της Μοσχόπολης ειδικότερα και των Βαλ-

2. Δεν αναγράφεται ο τόπος έκδοσης, αλλά από τα τυπογραφικά στοιχεία συνάγεται με βεβαιότητα το συμπέρασμα ότι το βιβλίο τυκώθηκε στην Πατριαρχική Τυπογραφία της Κωνσταντινούπολης και όχι στη Βενετία, όπως έχει υποστηριχθεί από πολλούς μελετητές. Η συγγραφή του λεξικού είχε ολοκληρωθεί το 1793 και τότε ο συγγραφέας λογάριζε να στείλει το χειρόγραφο του να τυπωθεί στη Βενετία (η έκδοση εκείνη πρέπει να περιλάμβανε μόνο το Τετράγλωσσο Λεξικό), σχέδιο όμως που δεν πραγματοποιήθηκε ποτέ, αν και κατ' άλλους η πρώτη έκδοση έγινε το 1762 στο τυπογραφείο της Μοσχόπολης. Βλ. σχ. Ευαγγελίδης, Παιδεία, 341-342.

3. Diaconiidi-Amincescu, *Historia*, 105. Παπαδόπουλος, Βιβλιοθήκης, 564.

κανίων γενικότερα. Υπηρετούσε έτσι μακρόχρονα την ευχερέστερη και ευρύτερη χρήση της ελληνικής, η οποία διατηρεί το ρόλο της ως γλώσσα της Εκκλησίας. Μέσα από το έργο του Καβαλλιώτη εκφράζεται μια κυρίαρχη κοινωνική ομάδα της Μοσχόπολης, αυτή των πλούσιων εμπόρων και γαιοκτημόνων που, για οικονομικούς και ιδεολογικούς λόγους, είναι προσανατολισμένοι προς την ελληνική γλώσσα και κουλτούρα⁴.

Τρεις περίπου δεκαετίες μετά το Θ. Καβαλλιώτη ένας άλλος Βλάχος, ο Μοσχοπολίτης κληρικός Κωνστ. Ουκούτας, που αρχικά ήταν τιτουλάριος της εκκλησίας της Αχρίδας και αργότερα εφημέριος της εκκλησίας των Μακεδονοβλάχων στο Ροσεν της Πρωσίας, γράφει στα 1797 τη *Νέα Παιδαγωγία*, έργο στο οποίο προτείνεται ένας τρόπος εγγραμματοτισμού της βλάχικης γλώσσας με βάση το ελληνικό αλφάβητο. Στον πρόλογο, που είναι γραμμένος και στα βλάχικα, σημειώνει μεταξύ άλλων: "Από πολλού ουχί μόνον η γλώσσα ημών αλλά και τα δόγματα της πίστεως έχουσι λησμονηθή... Τούτου ένεκα μεγάλως εμοχθήσαμεν, ίνα εις φως φέρωμεν τόδε το Αλφαβητάριον μετά των εκ της ελληνικής μεταφράσεων και ιδιαιτέρως διά την πιστήν απόδοσιν των τε συλλαβών και φράσεων, έως καταστήσωμεν ταύτας ικανάς προς εκτύπωσιν και καταλλήλους προς ανάγνωσιν διά τα τέκνα ημών. Επειδή όμως πάσα αρχή δύσκολος, αρχεί ο Χριστιανός να γνωρίζη να προσφέρη την οφειλομένην λατρείαν εις τον Κύριον αυτού εις την μητρικήν αυτού γλώσσαν"⁵. Η ένταξη των Βλάχων στην ορθόδοξη Εκκλησία και η στενή σύνδεσή τους με την ελληνική γλώσσα και κουλτούρα, που ήταν αποτέλεσμα της μακρόχρονης συμβίωσης με τους Έλληνες, σφράγισαν εξ αρχής τον τρόπο με τον οποίο επιχείρησαν να επιλύσουν το ζήτημα του εγγραμματοτισμού της γλώσσας τους, υιοθετώντας το ελληνικό αλφάβητο. Έτσι, ενώ ο Κ. Ουκούτας εργάζεται για την αφύπνιση των Βλάχων, με την επιλογή του ελληνικού αλφαβήτου δηλώνει ταυτόχρονα τη διάθεσή του να παραμείνει ενταγμένος στην εκκλησιαστική και πολιτισμική σφαίρα του Οικουμε-

4. Thunmann, *Völker*, 178 (υποσ. g). Parahagi, *Scriitori*, σποραδικά. Papacostea, Cavallioti, 383-402 και 59-82. Qafëzezi, Kavallioti, 274. Sacerdoieanu, Cavallioti, 23-25. Papacostea, Protoperia, 397-405. Diamandi-Aminceanul, *Români*, 100-101. Parahagi, *Învâțari*, 16-18. Ruffini, Cavallioti, III. Qafëzezi, *Protoperia*. Ruffini, Moscoroli, 43. Πρωτοφάλη, Καβαλλιώτης, 18-19. Uci, Kavallioti, 185-200. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Κείμενα*, 69-110. Λαζάρου, *Αρωμουνική*, 187-191. Χριστόπουλος, *Πρωτοπειρία*, 29-35. Κραφίτης, *Λόγιοι*, 63. Pippidi, *Manuscript*, 417-424. Mile, *Shënimë*, 12. Κεκριδης, Καβαλλιώτης, 19-21. Hetzer, Kavalliotis, 73. Peyfuss, *Kaballiotis*, 384. Κωνσταντακοπούλου, *Γλώσσα, σποραδικά*. Adhami, *Voskorja*, 64-109. Κεκριδης, *Διδασκαλος*, σποραδικά. Λαζάρου, Βλάχοι, 155-175. Λαζάρου, *Καταγωγή*, 50-51. Adhami, *Monumentel*, 91-118. Peyfuss, *Protoperia*, 42-48. Ζάχος-Παπαζαχαρίου, Ιωαννίδου, Μιχαηλίδης, *Γλώσσες*, 57-58. Έξαρχος, *Αρμάνοι*, τ. Α', 477 (υποσ. 43). Parapace, *Antologie*, 53.

5. Parahagi, *Scriitori*, 55-101. Bianu, *Hodos*, *Bibliografia*, 398-403. Κουρίλας, *Ακαδημεία*, όπου και η ελληνική μετάφραση του προλόγου, 155-156. Diamandi-Aminceanul, *Români*, 102. Parahagi, *Învâțari*, 23. Caridan, *Bilinguisme*, 73-94. Ρυκαγιού, *Cercetări*, 287. Λαζάρου, *Αρωμουνική*, 193. Σίχος, *Αναίρεση*, 199-202. Παδιώτης, *Κουτσοβλαχική*, 244-247 και Παδιώτης, *Άποψη*. Κωνσταντακοπούλου, *Γλώσσα*, 37, 40-41, 43, 48. Parapace, *Antologie*, 53-55, 88-90.

νικού Πατριαρχείου και του ελληνισμού. Η ιδιότητά του δηλαδή ως ορθόδοξου κληρικού και η μοσχοπολίτικη καταγωγή του αποδεικνύονται τελικά καθοριστικοί παράγοντες όσον αφορά τους ιδεολογικούς προσανατολισμούς του σε ένα γεωγραφικό χώρο που κατοικείται από ποικίλες εθνικές και θρησκευτικές ομάδες.

Το *Τετράγλωσσο Λεξικό* του Δανιήλ από την άλλη απευθύνεται σε αγροτικό πληθυσμό και ειδικότερα σε "αλλόγλωσσους ή απειρόγλωσσους νέους" αγρότες διαφορετικών εθνοτήτων, που καλούνται να μάθουν την ελληνική γλώσσα για να μπορέσουν με τη βοήθειά της να συμμετάσχουν στις οικονομικές διαδικασίες της εποχής τους. Απευθύνεται όμως και στους νέους Βλάχους εμπόρους και τεχνίτες και στους Βούλγαρους, Αρβανίτες και Βλάχους αγρότες που αυτή την εποχή μετακινούνται από τον αγροτικό χώρο προς τις πόλεις, για να αρχίσουν να εισχωρούν στις συντεχνίες των εμπόρων και των τεχνιτών. Για όλους αυτούς η ελληνική γλώσσα ήταν απαραίτητη τόσο στις εμπορικές συναλλαγές όσο και στην κοινωνική τους ανέλιξη. Κύρια θέση του Δανιήλ ήταν η εξαφάνιση της βλάχικης και των υπόλοιπων βαλκανικών γλωσσών, της βουλγαρικής και της αλβανικής, και η επικράτηση της ελληνικής στον ανομοιογενή εθνικά και γλωσσικά βαλκανικό χώρο. Σημειώνει λοιπόν ότι "συνετέθη μόνον και μόνον διά να συνηθίσουν οι των Μοισιοδάκων παίδες την Ρωμαϊκήν γλώσσαν". Το εκδοτικό αυτό εγχείρημα και οι απόψεις του Δανιήλ μπορούν να ερμηνευθούν γενικά με βάση την εκκλησιαστική και πολιτισμική κυριαρχία του Πατριαρχείου και της ελληνικής γλώσσας και κουλτούρας αλλά ανεξάρτητα από κάποια υποτιθέμενη κατευθυντήρια πολιτική του Πατριαρχείου. Η ελληνική γλώσσα έχει διαφορετική κοινωνική λειτουργία τόσο στον τουρκοκρατούμενο χώρο όσο και στο χώρο των παροικιών της Ευρώπης. Στην Οθωμανική Αυτοκρατορία η θέση της ελληνικής γλώσσας ως γλώσσας του εμπορίου και της Εκκλησίας είναι αδιαμφισβήτητη και ο ρόλος του Πατριαρχείου ηγετικός. Στις παροικίες αντίθετα ενώ το ελληνικό στοιχείο κατείχε τα πρωτεία στον οικονομικό και πολιτισμικό τομέα και η ελληνική ήταν η γλώσσα του εμπορίου, εντούτοις η εθνική αυτή ομάδα ήταν ένα μικρό τμήμα της κατακερματισμένης εθνικά Ευρώπης⁶.

Λίγο αργότερα ο Γεώργιος Κωνσταντίνου Ρόζια (1786-1847), Βλάχος από την Πτολεμαΐδα και γιατρός στην Πέστη, γράφει δύο βιβλία: *Εξετάσεις*

6. Leake, *Researches*, 383-402. Parahagi, *Călătorii*, 150-151. Th. Caridan, *Dumii*, 101-107. Qafëzezi, *Dokumenta*, 510, 514. Diamandi-Aminceanul, *Români*, 101. Qafëzezi, *Dumii*. Parahagi, *Învâțari*, 22. Μιχαλόπουλος, *Μοσχόπολις*, 23, 315. Ρολενακονί, *Danilovici*, 23-27. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Κείμενα*, 69-110. Κριστοφισον, *Lexikon*, 1-128. Νίξον, *Lexikon*, 1-184. Κραφίτης, *Λόγιοι*, 38. Κωνσταντακοπούλου, *Γλώσσα, σποραδικά*. Λαζάρου, Βλάχοι, 155-175. Λαζάρου, *Καταγωγή*, 51-52. Λιάκος, *Γλώσσα*, 19-20. Ηλιού, *Βιβλιογραφία*, 34 (1802. 19). Ζάχος-Παπαζαχαρίου, Ιωαννίδου, Μιχαηλίδης, *Γλώσσες*, 25-26. Έξαρχος, *Αρμάνοι*, τ. Α', 384 (υποσ. 16), 479 (υποσ. 47). Parapace, *Antologie*, 53.

περί των Ρωμαίων ή των ονομαζομένων Βλάχων όσοι κατοικούσιν αντιπέραν του Δουνάβειως επί παλαιών μαρτυριών τεθεμελιωμένοι παρά Γεωργίου Κωνσταντίνου Ρόζια, ακροατού της Φυσιολογίας και Μαιμικής εν τω της Ιατρικής Σχολείω, μέρος του εν τη κατ' Ουγγαρίαν Ελευθερουπόλει Πέστη χειμένου Πανδιδασκτηρίου, *Pesti, gedruckt bey Mathias Trattner 1808*, με το οποίο κάνει γνωστό στους ίδιους τους Βλάχους "ποιοί ήτον αυτοί το πάλοι και ποιοί είναι την σήμερον (σελ. 5), και Τέχνη της Ρωμανικής αναγνώσεως. Και στα δύο έργα του προτρέπει τους Βλάχους να μιλούν και να γράφουν στη γλώσσα τους. Όσον αφορά τον εγγραμματισμό της βλάχικης, στο πρώτο έργο προτείνει να χρησιμοποιείται ένα από τα δύο το κυριλλικό ή το λατινικό αλφάβητο, αφού κατά τη γνώμη του το ελληνικό μετά την προσπάθεια του Θ. Καβαλλιώτη αποδείχθηκε ακατάλληλο (σελ. 143). Στο δεύτερο όμως βιβλίο του ο Ρόζια υποστηρίζει πιο συγκεκριμένα ότι οι Βλάχοι ως "απόγονοι των παλαιών Ρωμάνων" οφείλουν "τα μεν κυριλλικά να μεταχειρίζονται εις τα εκκλησιαστικά βιβλία, τα δε λατινικά (τα οποία είναι ειδικά μας) προσφέρω ως εποφελέστατα όργανα διά να καθαρισθή η γλώσσα μας, και διά να γράφονται με αυτά τα πολιτικά βιβλία" (σελ. 17, 19)".

Στη δεύτερη δεκαετία του 19ου αιώνα γίνεται η πρώτη προσπάθεια για τη συγγραφή βλάχικης γραμματικής. Ο Μ. Μποϊατζής (1780-1842), ο οποίος καταγόταν από τη Μοσχόπολη, γεννήθηκε στη Βούδα και ήταν δάσκαλος της ελληνικής γλώσσας στη Βιέννη, εκδίδει τη *Γραμματική ρωμανική ήτοι μακεδονοβλαχική*. Στην εισαγωγή ο Μποϊατζής αναλύει με ποιο τρόπο η μακεδονοβλαχική μπορεί να αποτελέσει το μοναδικό γλωσσικό όργανο των "πέραν του Δουνάβειως Ρωμάνων ήγουν Μακεδονοβλάχων" (σελ. 1). Τονίζει λοιπόν ότι "η ημετέρα βλαχική γλώσσα, ήτις ομιλείται υπό τεσσάρων μυλλιουνίων ψυχών, όμως πολιτικώς πολλά διεσπαρμένως, ώστε να συγκροτίσωσιν έν αξιόλογον όλον, ... ήτις και εις αυτήν την... χαλουμένην Βλαχίαν, πρέπει εις την υψηλοτέραν σφαίραν να υποχωρήσει εις την γλώσσαν των ηγεμονευόντων, έχει εχεγγύους ασφαλεστάτας τας αδελφάς αυτής, οίον την ιταλικήν, γαλλικήν και ισπανικήν γλώσσαν, του τι δύναται και αυτή να γένη, αν ήθελεν αποκτήσει ποτέ την επιμέλειαν όλου του έθνους, από ανωτέρου έως κατωτέρου βαθμού!". Και διακηρύσσει: "Όθεν ο Βλάχος μακράν από το να εντραπή την γλώσσαν του, θέλει την νομίζει μάλιστα και καύχημά του...". Γνωρίζοντας ασφαλώς τη θέση του Ν. Δούκα όσον αφορά τη βλάχικη γλώσσα, καταφέρεται εναντίον του δίνοντας έναν εντελώς προσωπικό τόνο στην επίθεσή του: "γίνονται αφ' εαυτού φανεραί

7. Bologna, *Conspicuum* Bologna, Roja, Burghelle, Insemmāti, 64-76. Bologna, *Début*, 233-242. Puscariu, *Cercetări*, 287. Λαζάρου, *Αρωμαυονική*, 198-201. Σίκος, *Αναίρεση*, 199-202. Παδιώτης, *Κουτσοβλαχική*, 244-247 και *Παδιώτης, Άποψη*. Κωνσταντακοπούλου, *Γλώσσα*, 38-39, 41-44, 48. Ηλιού, *Βιβλιογραφία*, 242-243 (1808. 36), 258-259 (1809. 31). Saramandu, Roja, 54-60. Papanacc, *Antologie*, 53, 95.

αι ανόητοι φλυαρίαί του σχολαστικού Νεοφύτου Δούκα, ως τις επειδή αυτός δεν ηξεύρει χαμμίαν άλλη γλώσσαν, αγαπά να εξολοθρεύση όλας τας γλώσσας του κόσμου, και αντ' αυτού να συστήση την ειδικήν του την μακαρωνικήν γραμμικήν, (καθώς οι ομογενείς αυτού περιγελώντες την ονομάζουσι)" (σελ. ε'-ια'). Για τον εγγραμματισμό της βλαχικής προτείνει, όπως και ο Ρόζια, το λατινικό αλφάβητο, "καθώς έκαμαν πολύ πρότερον και όλαι αι θυγατέρες της λατινικής" (σελ. ιγ'). Ο Μ. Μποϊατζής αλλά και ο Γ. Ρόζια, που δεν ήταν κληρικοί, όπως ο Κ. Ουκούτα, και είχαν ενταχθεί από νωρίς στις παροικίες της Κεντρικής Ευρώπης, ακολουθούν ένα διαφορετικό προσανατολισμό και δεν κινούνται κάτω από την επιρροή της ορθόδοξης παράδοσης και της ελληνικής κουλτούρας. Με τις προτάσεις και επιστημάνσεις τους περί της ρωμαϊκής καταγωγής των Βλάχων και του εγγραμματισμού της βλάχικης γλώσσας με βάση το λατινικό αλφάβητο, διευκόλυναν κάποιες ομάδες Βλάχων που ζούσαν διασκορπισμένοι στην Κεντρική Ευρώπη να ενταχθούν και να ριζώσουν σε αυτές. Είναι αυτοί ακριβώς οι Βλάχοι οι οποίοι πετυχαίνουν τα ίδια αυτά χρόνια να τελούν τη λειτουργία στη βλάχικη γλώσσα και για τους οποίους ο Κ. Κούμας (1777-1836) θα γράφει αργότερα ότι δεν "ενθυμώνται πλέον τον υπέρ της Ελληνικής παιδείας ζήλον της πατρίδος των".

Έτσι το αίτημα για την επικράτηση της ελληνικής γλώσσας, που φανερώνει μια διαδικασία ομογενοποίησης και εξελληνισμού των διαφόρων εθνικών ομάδων της Βαλκανικής, βρίσκει την έκφρασή του μέσα σε έργα διάφορων λογίων. Οι περιπτώσεις του Κοσμά του Αιτωλού (1714-1779), του Ρήγα Φεραίου, του Νεόφυτου Δούκα (1762-1845), των Δαρβάρων και του μητροπολίτη Ιωαννίνιου (1815-1854) δείχνουν ότι μέσα από την τάση αυτή εκφράζονταν ποικίλοι κύκλοι λογίων, Έλληνες και Βλάχοι, κληρικοί και κοσμικοί, κάτοικοι του τουρκοκρατούμενου χώρου και των παροικιών¹⁰. Μετά την πρωταρχική κίνηση επικράτησης της ελληνικής γλώσσας στον ανομοιογενή εθνικά και γλωσσικά βαλκανικό χώρο από τον Κοσμά τον Αιτωλό κατά τις περιόδους του μεταξύ των ετών 1760-1769, ακολουθεί ο Ρήγας Φεραίος που πρώτος μεταξύ των λογίων πρόβαλλε το αίτημα επικράτησης της ελληνικής γλώσσας ως μο-

8. Ανεπιβεβαίωτη παραμένει η πληροφορία των V. Diamandi και V. Papanacc ότι η δεύτερη έκδοση της *Γραμματικής* που επιμελήθηκε ο D. Bolintineanu το 1863, προκάλεσε τη μνήμη του Πατριάρχειου, το οποίο αμέσως αναθεμάτισε τους Μ. Μποϊατζή και D. Bolintineanu. Το έργο του Μποϊατζή επανεκδόθηκε επίσης το 1915 (Per. Papanacc), το 1984 (P. Ceibure), το 1988 (V. Buzha) και το 1993 (Belgrad). Dunker, Bojadzi, 1-146. Diamandi-Amincunul, *România*, 103. Papanacc, Invalari, 23-24. Puscariu, *Cercetări*, 287. Λαζάρου, *Αρωμαυονική*, 201-203. Papanacc, *Priuniri*, 397-405. Σίκος, *Αναίρεση*, 199-202. Παδιώτης, *Κουτσοβλαχική*, 244-247 και *Παδιώτης, Άποψη*. Κωνσταντακοπούλου, *Γλώσσα*, 38-39, 41, 48. Saragiu-Marioleanu, *Grammatica*, 111-116. Ηλιού, *Βιβλιογραφία*, 358-359 (1813. 13). Ζάχος-Πακαζαχαρίου, Ιωαννίδου, Μιχαηλίδης, *Γλώσσες*, 84-86. Papanacc, *Antologie*, 53-55, 90-96.

9. Κούμας, *Ιστορία*, 531.

10. Pcyfuss, Rom, 337-351.

ναδικού οργάνου επικοινωνίας των διαφόρων βαλκανικών εθνοτήτων ορίζοντάς την ως υποχρεωτική γλώσσα στο κείμενο *Νέα πολιτική διοικήσεις των κατοίκων της Ρούμελης, της Μ. Ασίας, των Μεσογείων Νήσων, της Βλαχομπογδανίας*¹¹, χωρίς ωστόσο αυτό να προϋποθέτει την εξαφάνιση των υπόλοιπων βαλκανικών γλωσσών.

Ο Νεόφυτος Δούκας στρέφεται εναντίον εκείνων που προπαγανδίζουν την καλλιέργεια της βλάχικης γλώσσας και διακηρύσσει, "περί των Βλάχων των εν ταις όρεσι της Ελλάδος πολλαχού κατοικούντων δεν συστέλλομαι να είπω και πάλιν, ότι ούτοι ου μόνον την καθ' ημάς γλώσσαν συμφέρη να μάθωσιν, αλλά και ην αδόξως και αναξίως προφέρουσιν, ανάγκην να απομάθωσι και να σβέσωσιν αυτήν εις το παντελές". Το έργο μάλιστα της διάδοσης της ελληνικής γλώσσας ανάμεσα στους βλάχικους πληθυσμούς πρέπει, κατά τη γνώμη του, να το αναλάβει ο κλήρος¹². Με καθαρά εθνικούς όρους ο Ν. Δούκας εξαίρει την ελληνική γλώσσα και τον πολιτισμό αμφισβητώντας παράλληλα την ύπαρξη των στοιχείων εκείνων που οδηγούν τους Βλάχους λογίους σε παρόμοιες αναζητήσεις της ταυτότητάς τους: "πού όνομα έθνους, καν τοις πλησιεστάτοις γνωστόν; Πού μέρος εις το οποίον κατάταξεν αυτούς η γεωγραφία; ουδαμού· εις τι λοιπόν καυχώνται αυτοί να συστήσωσιν έθνος χωρίς, εν ω δεν έχουσιν ουδέ τόπον;". Σύμφωνα με το Ν. Δούκα, μόνο οι Έλληνες έχουν "τα χαρακτηριστικά του εθνικού αυτού δικαιώματος", δηλαδή τη γλώσσα και τη θρησκεία, αντίθετα οι Βλάχοι δε διαθέτουν κανένα από τα δυο, δε μιλούν την ελληνική γλώσσα, όσο για την ορθόδοξη θρησκεία κι αυτή την πήραν από τους Έλληνες που ήταν οι πρώτοι ανάμεσα στα άλλα έθνη που την αποδέχθηκαν¹³.

Ο πρωταρχικός ρόλος της ελληνικής γλώσσας ως γλώσσας της Εκκλησίας, του εμπορίου και της κουλτούρας έχει ήδη επιστημανθεί από τα τέλη του 18ου αιώνα. Ο Δημ. Νικ. Δάρβαρης (1757-1823) από την Κλεισούρα ή Βλαχοκλεισούρα Καστοριάς¹⁴ σε μια σειρά εγχειριδίων που συνέγραψε με σκοπό την

11. Βολίδης, *Πολιτεύματα*, 36, 39.

12. Λόγοι των Αττικών ρητόρων, εκδ. Νεοφύτου Δούκα, τ. Α', Βιέννη 1812, σελ. ιγ', ιδ'. Κουρίλας, *Ακαδημεία*, 152 κ.ε.

13. Μαξίμου Τυρίου Λόγοι τεσσαράκοντα και εις επιχειρησθέντες και εκδοθέντες παρά Νεοφύτου Δούκα, Βιέννη 1810, σελ. λατ'.

14. Περί των Δαρβάρων και του αξιόλογου έργου τους βλέπε την τελευταία υποσημείωση της παρούσας μελέτης. Πρόσφατα (1986), μεταξύ των παλαιτύπων της Μονής Μεγίστης Λαύρας του Αγίου Όρους (αριθμ. καταλ. 2.18.Δ) και συγκεκριμένα των προερχόμενων από τη βιβλιοθήκη του Ευλογίου Κουρίλα του Λαυριώτου, ο Θωμάς Παπαδόπουλος καταλογογράφησε ένα άγνωστο έργο του ιατρού Κωνσταντίνου Ιωάννου του Δαρβάρου, ανιψιού του Δημ. Νικ. Δάρβαρη, περί της συντηρήσεως της υγείας του στομάχου με τίτλο *Dissertatio Inauguralis Medica de Signis Coctianis in Morbis Quam Graiosae Facultatis Medicae Consensu in Regia Fridericiana pro Summis in Medicina Honoribus et Privilegiis Legitime Obtinentis die XXIII. April. MDCCCLXXXV. [23 Απριλίου 1785]. Publico Examinis Subiecta C o n s t a n t i n u s I o a n n e s D a r v a r C a s t o r i a - M o e d o . H a l o e M a g d e b u r g i c a e T y p i s F r i d e r i c i D a n i e l i s F r a n c k e*. Βλ. σχ. Σαραφίδης, *Ιατροί*, 14. Παπαδριανός, Κολακονιά, Συμβολή, 29-36. Παπαδόπουλος, *Βιβλιογραφία*, τ. Α', 1911 και τ. Β' (παράρτημα), 792. Ηλιού, *Προσθήκες*, 430.

εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας (εικ. 1), στον πρόλογο του έργου του *Γραμματική Απλοελληνική* τονίζει μεταξύ άλλων: "Αύτη η Γραμματική λοιπόν είναι κυρίως και καθ' αυτό διωρισμένη διά τους ομογενείς μου (ενν. τους Βλάχους), εις τους οποίους η κοινή των Γραικών διάλεκτος είναι αναγκαία και απαραίτητος· διότι χρειάζονται αυτήν αφεύκτως και διά την επιμιξίαν μετά των Γραικών, και διά την διδασκαλίαν της πίστεως, και διά την σπουδήν των Γραμμάτων, και διά την εμπορίαν"¹⁵. Σε άλλο έργο του ο Δημ. Ν. Δάρβαρης αναφέρει τους λόγους που κάνουν αναγκαία "την κοινήν διάλεκτον των Γραικών εις όλους τους ομογενείς (ενν. τους Βλάχους) ου μόνον διά την μάθησιν των θείων δογμάτων της Ορθοδόξου ημών Πίστεως, αλλά και διά την εκτέλεσιν των εμπορικών υποθέσεων, από τας οποίας οι περισσότεροι ζώσι και κυβερνώνται", αλλά ορίζει και τους σκοπούς του: "Ο σκοπός δε είναι όχι απλώς το να αναγινώσκωσιν οι παίδες, αλλά και ιδέας των εν αυτώ περιεχομένων πραγμάτων ν' αποκτήσωσι, και ομού με την μάθησιν της γλώσσας και την διάνοιάν των με πολλάς χρήσιμους ειδήσεις να στολίσωσι"¹⁶.

Στην προμετωπίδα του έργου *Χειραγωγία εις την καλοκαγαθίαν* ο Δημ. Ν. Δάρβαρης αναφέρει ότι προέβη στη συγγραφή του για χάρη των νέων των Ρωμαίων και Βλάχων¹⁷, ενώ το ίδιο έτος στο έργο του *Μικρά Κατήχησις* αναγράφεται και πάλι ο σκοπός, "εις χρήσιν των της ανατολικής Εκκλησίας τέκνων Γραικών τε και Βλάχων"¹⁸ (εικ. 2-3). Ο Δημ. Ν. Δάρβαρης ανήκει σε μια άλ-

15. *Γραμματική απλοελληνική σχεδιασθείσα υπό Δημητρίου Νικολάου του Δαρβάρου εκ Κλεισούρας της Μακεδονίας εις χρήσιν των ομογενών νέων και εκδοθείσα φιλοτιμω δαπάνη των κυρίων Αυταδέλφων Δαρβάρων εν Βιέννη της Αουστρίας, εν τη ελληνική τυπογραφία Γεωργίου Βενδότη, 1806.*

16. *Εκλογάριον γραικικόν εις χρήσιν των πρωτοκείρων της απλής διαλέκτου, συλλεχθέν υπό Δημητρίου Νικολάου του Δαρβάρου εκ Κλεισούρας της Μακεδονίας τύποις δ' εκδοθέν δαπάνη των κυρίων Αυταδέλφων Δαρβάρων, εν Βιέννη της Αουστρίας, εν τη ελληνική τυπογραφία Γεωργίου Βενδότη, 1804, σελ. 3-5. Βλ. σχ. και Εισαγωγή εις την Ελληνικήν γλώσσαν περιέχουσα διαφόρους Ελληνικούς διαλόγους πάνυ ωφελίμους εις τρεις εκατοντάδας διηρημένους συναρμοσθείσα παρά Δημητρίου Νικολάου του Δαρβάρου εκ Κλεισούρας της Μακεδονίας προς χρήσιν των πρωτοκείρων της Ελλάδος φωνής και εκδοθείσα υπό του τιμιωτάτου αυταδέλφου αυτού Ιωάννου Νικολάου του Δαρβάρου. Εν Βιέννη της Αουστρίας, εν τη τυπογραφία Γεωργίου Βενδότη, 1798, εισαγωγή, αλλά και *Σύντομος Γενική Ιστορία εις δυω τόμους διηρημένη, συλλεχθείσα εκ παλαιών τε και νεωτέρων συγγραμμάτων προς χρήσιν των σπουδαζόντων νέων υπό Δημητρίου Νικολάου Δαρβάρου και εκδοθείσα δαπάνη Αυταδέλφων Δαρβάρων Ιωάννου και Μάρκου... εν Βιέννη της Αουστρίας παρά τω τυπογράφω κυρίω Λ. Λυκούλω, 1817, σελ. δ' - ε'.**

17. *Χειραγωγία εις την καλοκαγαθίαν ήτοι εγχειρίδιον εις ανάγνωσιν τρις σπουδάζουσι νεανίακοις των Ρωμαίων και Βλάχων, δαπάνη του τιμιωτάτου κυρίου Ιωάννου Νικολάου του Δαρβάρου, εν Βιέννη της Αουστρίας, εν τη τυπογραφία Γεωργ. Βενδότη, εν έτει 1791. Λαβός Χατζηδημάς, Βιβλιογραφία, 95-97. Στάικος, Βιβλία, 124-125.*

18. *Μικρά κατήχησις ήτοι σύντομος ορθόδοξος ομολογία της ανατολικής Εκκλησίας των Γραικών ή Ρωμαίων, εις χρήσιν των της ανατολικής Εκκλησίας τέκνων Γραικών τε και Βλάχων, συντεθείσα και υπό της εν Καρλόβιτς κατά τα 1774 συγκροτηθείσης ιεράς Συνόδου των ορθόδοξων Επισκόπων επικυρωθείσα, εν Βιέννη της Αουστρίας 1791 έτει, παρά Ιωσήφ τω Παοιμαυστίρω. Επειδή τόσο ο Κοραής όσο και ο Δάρβαρης έβγαλαν ανώνυμες εκδόσεις της Μικρής Κατήχησης, έχει δημιουργηθεί αρκετή σύγχυση γύρω από τις εκδόσεις αυτές. Η Κοραής τύπωσι ανώνυμα Μικρή Κατήχηση το 1783 (α' έκδοση), μετα-*

ΧΕΙΡΑΓΩΓΙΑ
ΕΙΣ ΤΗΝ
ΚΑΛΟΚΑΓΑΘΙΑΝ

Η ΤΟΙ
ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΟΝ

εις ἀνάγνωσιν τοῖς ἀπιδάξουσιν νεανίσκοις τῶν
Γερμανῶν καὶ Βλάχων.

Δεύτερον Ἰ. Τυμωτ. Κοφί Γωάννη Νικολάου

ΤΟΥ ΔΑΡΒΑΡΕΩΣ

ἐν Βιέννῃ καὶ
Παρισίῳ

ΕΝ ΒΙΕΝΝῃ, ΤΗΣ ΑΨΤΣΤΡΙΑΣ,
ΕΝ ΤΗΣ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΑΣ ΓΕΩΡΓ. ΒΕΝΔΟΤΗ
ΕΝ ΚΤΙΣΙ 1791.

Εἰκ. 2. Το βιβλίον του Δημ. Ν. Δάρβαρη, Χειρα-
γωγία εἰς τὴν Καλοκαγαθίαν..., Βιέννη 1791.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

ΕΙΣ
ΤΗΝ Ἑλληνικὴν Γλῶσσαν.
Περιέχουσα

διαφορὰς ἰσχυρὰς Διαλόγου πρὸς ἄλλοι-
μὴς εἰς τρεῖς ἑκατοντάδας διηρημένης
ἐν τριῶν μέρει.

Δημητρίου Νικολάου τοῦ Δαρβάρειου
καὶ ἐκ Κλουβέρου τῆς Μαυριτανίας

ἐν τῇ
πρῶτῃ κηφῆν
ἐν τῷ Πρωτοτύπῳ τῆς ἑξῆς ἀδοξοφωγῆς
καὶ ἐκδοθῆναι

ἐν τῇ
πρῶτῃ κηφῆν
ἐν τῷ Πρωτοτύπῳ τῆς ἑξῆς ἀδοξοφωγῆς
καὶ ἐκδοθῆναι

Εν Βιέννῃ τῆς Αὐστρίας,
Εν τῇ Τυπογραφίᾳ Γεωργίου Βενδοῦτη
ἔ 798.

Εἰκ. 1. Το βιβλίον του Δημ. Ν. Δάρβαρη, Εἰσα-
γωγὴ εἰς τὴν Ἑλληνικὴν Γλῶσσαν..., Βιέννη
1798.

λη ομάδα Βλάχων τῆς Κεντρικῆς Ευρώπης, οἱ οἱοὶ ἐργάζονται γιὰ τὴν καλλιέργεια τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας καὶ τὴ διάδοσιν ἀνάμεσα στους βλάχικους πληθυσμούς τῆς ἐλληνικῆς κουλτούρας, ἐμπλουτισμένης με σύγχρονες δυτικοευρωπαϊκὲς ἀπόψεις. Σε ἀντίθεση με τὸ Δανιὴλ τὸ Μοσχοπολίτη, ὁ οἱοὶος θεωρεῖ "βαρβαρικὴ" τὴ βλαχικὴ, ὁ Δάρβαρης στὴ Γραμματικὴ ἀπλοελληνικὴ, τὴν οἱοὶα ἐξέδωσε "χάριν τῶν ὁμογενῶν του" τὸ 1806, δε διστάζει νὰ ἀναφερθεῖ στὴν "πρὸς τὸ γένος του ἀγάπην" ἢ ἀκόμα νὰ κάνει συγκρίσεις, ἀναλύοντας διάφορα γραμματικὰ φαινόμενα, ἀνάμεσα στὴ βλάχικη, τὴν ἐλληνικὴ καὶ ἄλλες γλώσσες¹⁹.

Στὴν ἴδια κατεύθυνση με τὸ Δάρβαρη κινεῖται καὶ ὁ Βασίλειος Παπαευθυμίου ἀπὸ τὸ Κωνσταντῖνο (σημ. ὀνομ. Αὐγερινὸς Βοῖτου Κοζάνης), ὁ οἱοὶος ὡς δάσκαλος τῶν Ἑλληνικῶν Σχολείων μετέφρασε ἀπὸ τὰ γερμανικὰ τὸ βιβλίον Ἱστορία Συνοπτικὴ τῆς Ἑλλάδος Διηρημένη εἰς τέσσαρα μέρη... συντεθεισὰ μεν Ἀγγλιστὶ ὑπότινος ἀνωνύμου εἰς χρῆσιν τῶν Σχολείων τῆς Λόνδρας. Μεταφρασθεῖσα δε ἐπ' αὐτῷ τούτῳ εἰς τὴν Γερμανικὴν, καὶ ἐξ αὐτῆς μετενεχθεῖσα εἰς τὴν ἀπλοελληνικὴν ἡμῶν Διάλεκτον παρὰ Βασιλείου Π.π: Ευθυμίου τοῦ ἐκ Κωνσταντῖνου τῆς Μακεδονίας εἰς χρῆσιν τῶν Σχολείων μας. Προσφωνηθεῖσα δε τῇ Ἐντιμοτάτῃ Ἀδελφότητι τῶν ἐν Βιέννῃ ἐντοπίων Ρωμαιοβλάχων. Ἐν Βιέννῃ τῆς Αὐστρίας. Ἐν τῇ Νέα Τυπογραφίᾳ. 1807. Τὸ βιβλίον τυπώθηκε, τὸν ἴδιο χρόνο, καὶ με διαφορετικὴ διατύπωση στὴν προμετωπίδα... τῶν ἐν Βιέννῃ ἐντοπίων Γραικῶν..., γεγονός που καταδεικνύει τὴ διάσταση που υπήρχε μετὰξὺ Γραικῶν καὶ Βλάχων στὴ Βιέννη²⁰. Τρεῖς χρόνια ἀργότερα ὁ ἱεροδιάκονος Ἀνθίμος Παππά ἀπὸ τὴ Θεσσαλία γράφει τὸ Ταμείον Γραμματικῆς Ἑλληνικῆς. Ἐκ διαφορῶν μεν παλαιῶν τε, καὶ νεωτέρων Γραμματικῶν μεθ' ὅτι πλείστης τῆς φιλοπονίας καὶ ὡς οἶον τε ευμεθόδως ξυντεθείσης ὑπὸ Ἀνθίμου Π: Ἱεροδιακόνου. Νυν πρῶτον τύποις ἐκδίδεται φιλοτίμῳ δαπάνῃ τῆς ἐν Νεοφύτῳ φιλογενούς ἀδελφότητος τῶν Γραικῶν, καὶ Γραικοβλάχων. Τόμος Α'. Ἐν Νεοφύτῳ τῆς Ουγγαρίας. Ἐν τῇ Τυπογραφίᾳ Ἰωάννου Γιαννοβοβίχη. 1810, στο οἱοὶο διακρίνεται καὶ πάλι ξεκάθαρα ἡ διάκριση τῶν Βλάχων ἀπὸ τους Γραικοὺς στὸ Novi Sad (Νεόφυτον)²¹. Ἀλλὰ καὶ στὸ Ζεμπν (Σεμλίνο) ἡ Ἀδελφό-

φράζοντας ἀπὸ τὰ γερμανικὰ τὴν Κατήχηση που τυπώθηκε τὸ 1774 "εἰς Ἰλλυρικὴν, Βλαχικὴν καὶ Γερμανικὴν διάλεκτον" γιὰ νὰ ἀντιδρᾶσουν οἱ ἐπίσκοποι τῶν ἐπαρχιῶν τῆς Καρλοβίτζας ἐναντῖα στὴν Οὐνία. Γι' αὐτὸ καὶ στὸν τίτλο πάντα ἀναφέρεται "ἡ μὴ ἠνωμένη θρησκεία τῶν Γραικῶν..." καὶ τὸ "εἰς χρῆσιν τῶν μὴ ἠνωμένων Ἰλλυρικῶν, Σέρβων καὶ Βλάχων παιδίων". Τὸ εἰδὸ ἀναφερόμενο βιβλίον τῆς Μικρῆς Κατήχησης τοῦ 1791 εἶναι ἡ πρῶτη ἐκδοσὴ τῆς Κατήχησης τοῦ Δημ. Ν. Δάρβαρη. Λαδάς, Χατζηδημόσι, Βιβλιογραφία, 67-69. Στάικος, Βιβλία, 164-165.

19. Γραμματικὴ ἀπλοελληνικὴ σχεδιασθεῖσα ὑπὸ Δημητρίου Νικολάου τοῦ Δαρβάρειου... ἐν Βιέννῃ τῆς Αὐστρίας... 1806, σελ. 1V καὶ 174.

20. Λάμπρος, Βιβλιοθήκη, 70 κ.ε. Πηλιού, Βιβλιογραφία, 213-215 (1807. 34 καὶ 1807. 35). Κιτρομηλίδης, Ἐνωσις, 370-373.

21. Παπαχριστοκοῦλου, Βιβλιογραφία, 612. Πηλιού, Βιβλιογραφία, 287 (1810. 49).

ΜΙΚΡΑ
ΚΑΤΗΧΗΣΙΣ,
 Η ΤΟΙ
 ΣΤΗΝΤΟΜΟΣ ΟΥΦΟΥΔΟΣΟΣ ΟΜΟ-
 ΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΕΚ-
 ΚΛΗΣΙΑΣ ΤΩΝ ΓΡΑΙΚΩΝ,
 Η ΡΩΜΑΙΩΝ.
 ΕΙΣΧΕΙΝ
 ΕΠΩΝ ΤΗΣ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ
 ΤΕΤΑΡΤΗ
 ΓΡΑΙΚΩΝΤΕ ΚΑΓ ΒΛΑΧΩΝ.
 ΣΥΝΤΑΞΑΝΤΑΣ
 ὁ ὑπὸ τῆς ἐν Κερλοβίτζη κατὰ τὸ 1774
 συγκροτηθείσης ἐκτὸς Συνόδου τῶν ἑσθονίων
 Ἐπισκόπων ἐπινοηθείσα.

Εἰς τὴν ἐκδοσὴν συνεισέταξε
 Ν. Δάρβαρη

Ἐκ Βιέννης τῆς 1791
 Παρὰ τὴν ἐκδοτὴν ΔΑΟΥΤΜΑΤΣΕΡΩ

Μικρὰ Κατήχηση

Εἰκ. 3. Το βιβλίο του Δημ. Ν. Δάρβαρη, Μικρὰ Κατήχησης..., Βιέννη 1791.

ΕΝ ΕΠΙΣΤΑΣΙ
 Ο ΦΗΝΤΡΗΝ ΑΠΘΗ
 ΤΟΤΕ ΜΗΝΗ.
 ΠΟΣΑ ΔΟΒΛΗΒ.
 ΜΑΛΑΓΟ
 Ω ΟΨΗΙΑ ΒΟΔΗ.
 ΑΚΟΛΟΤΘΓΑ
 ΤΟΥ ΜΙΚΡΟΥ
 ΑΓΙΑΣΜΟΤ.
 ΕΝ ΕΠΙΣΤΑΣΙ
 ΗΜΕΙΣ ΤΟΥΤΟ
 ΑΝΝ ΠΙΣΤΑ.
 ΑΝΝ ΠΙΣΤΑ.
 ΑΝΝ ΠΙΣΤΑ.

Εἰκ. 4. Το βιβλίο του Μοσχολίτη Ιερέα Ιωάννη Θεοδώρου ἢ Θεοδώροβιτς, Ἀκολουθία του Μικροῦ Ἀγιασμοῦ..., Πέστη 1816, γραμμένο στη γραικική, τη βλαχική και τη σλαβονική διάλεκτο.

τητα Ελληνική Εκπαιδευτική Ενώτης (1816) ορίζει στο 4ο και στο 5ο άρθρο του αναθεωρημένου στα 1868 καταστατικού της: "Ὡς μέλη της Αδελφότητος θεωροῦνται α) Εκείνοι οι Ἕλληνες και Μακεδονορωμάνοι του Ανατολικού δόγματος... οἵτινες ανεγνωρίζοντο και μέχρι του νυν ως μέλη της Αδελφότητος. β) Εκείνοι οι Ἕλληνες και Μακεδονοβλάχοι της Ανατολικῆς Εκκλησίας, οἵτινες... θέλουσι παρέχει εκδουλεύσεις εις τον σκοπόν της ενότητος". "Εκείνα δε τα άτομα, ἅτινα δεν ανήκουσιν εις το Ανατολικό δόγμα και εις την εθνικότητα των Ελλήνων και Μακεδονορωμάνων... θέλουσι θεωρεῖσθαι ως "υποστηρικταί" της Αδελφότητος...". Στην εκκλησία της Γεννήσεως της Θεοτόκου του Ζεμπυ φυλάσσεται ἕνας κώδικας με χρήσιμες γενεαλογικῆς πληροφορίες για τους Ἕλληνες και τους Βλάχους αποδήμους, που φέρει τον τίτλο: Βιβλίον των μνημονευομένων τεθνηκότων (κεκοιμημένων) Αδελφών ημών, των συντρεξάντων εις το Φούντος του της των εν Ζέμωνι Ρωμαίων και Μακεδονοβλάχων Αδελφότητος Ελληνικού Σχολείου, τῷ Σαββάτῳ της αποδώσεως της Αγίας Πεντηκοστής, καθ' ἣν γίνονται αι προς Θεόν υπέρ αὐτῶν Παρακλήσεις".

Παρά την επιθυμία τους ὅμως να συμβάλουν με τα ἔργα τους στη διάδοση της ελληνικῆς γλώσσας και κουλτούρας και στην κοινωνική ἀνοδο των ομογενῶν τους, εντούτοις στο Σχολεῖο της Κοινότητος των Γραικῶν και Βλάχων της Βιέννης που εἶχε ἰδρυθεῖ το 1804 και στο οποίο ο Δημ. Ν. Δάρβαρης δίδασκε μέχρι το 1821, οι 41 μαθητές του παρουσίαζαν μεγάλη ἀδυναμία στην ελληνική γλώσσα. Πληροφοροῦμαστε λοιπόν ἀπὸ ἐπιστολή κάποιου λογίου Ε. Π. της Βιέννης προς τον φίλο του Φ. Π. στις 30 Σεπτεμβρίου 1816 τα εξής: "Ἀδυναμίαν μεγάλην εις την ομιλουμένην Ελληνικήν γλώσσαν ἐπαρατήρησα ἐκ μέρους και των 41 σχεδόν μαθητῶν του σχολείου (εἶπα σχεδόν, διότι τινές, γεννηθέντες εις την Ελλάδα ἢ εις ἄλλα της Οθωμανικῆς ἐπικρατείας μέρη, Γραικοὶ ἐκ Γραικῶν, ἐξεύρουν ἐπομένως την μητρικήν των γλώσσαν, μαθόντες αὐτὴν ἐξ ἀπαλῶν, οὕτως εἰπεῖν, ονύχων). Ἀλλά πόθεν ἡ ἀδυναμία αὐτή; Ἀν ἐξαιρέσης λοιπόν ολίγους τινάς, οι περισσότεροὶ των μαθητῶν τούτων εἶναι τέκνα Γραικῶν κατοίκων της Βιέννης, και Βλάχων... (Βλάχους δε ἐννοῶ ἐδῶ, φίλε μου, ὄχι τους κατοίκους της Βλαχίας και της Μολδαυίας, ἀλλὰ τους εις την Ελλάδα κατοικοῦντας...)... το μόνον βιβλίον ἐκ του οποίου μανθάνουν οι νέοι την γλώσσαν, εἶναι το Ἐκλογάριον του κυρίου Δ. Δαρβάρεως· πῶς λοιπόν να μην

22. Popescu, Bisericile, 125-136. Popescu, Acte, 75-85. Nistor, Bisericile. Peyfuss, Balkanorthodoxe Kaufleute, 258-268. Νικολαΐδου, Συμβολή, 323-374, ὅπου και το καταστατικό της Αδελφότητος. Πηδῶνια, Καταγραφή, 536. Salamandu, Coloniile, 6-14. Περί των ὄρων Γραικῆς και Βλάχος βλ. σχ. Ἐξαρχος, Ἀρμάνοι, τ. Α', 28, 34-35, 42-49, 51-52, 54-56, 59-63, 70, 73, 103, 135-138, 154, 159, 166-167, 172-174, 180, 184, 189, 317, 362, 378, 392, 440, 460-461, 481 και τ. Β', 58-62, 107-108, 149, 158, 179, 246, 252, 255, 338-342, 371, 376, 379, 393, 405, 416-417, 423, 431, 443, 478, 571, 587.

23. Νάτσινας, Μακεδόνες, 28-29. Παπαδριανός, Απόδημοι, 14, 48-49 κ.ε.

ήναι αδύνατοι εις την γλώσσαν, αφ' ου εις την πατρικήν οικίαν δεν την μανθάνουν...²⁴. Σε επιστολή του Ιωάννη Βηλαρά προς το Γιαννάκη Γενοβέλη από τα Γιάννενα στις 4 Μαρτίου 1815, διακρίνεται η ανησυχία των ίδιων των Βλάχων για τη γλώσσα τους: "...ο Γιατροφίλοσοφος Γιοργής Καλαρας, οπου ομπητέρ' αποτ' εμενα ηθελησε να τηποση μια απλη γραματηκη με την ορθογραφη της γλωσσης μας κ' η φηλεληνες Βλαχη της Λιβόρνος το μποδησαν από φοβο τους μη χαθη η Ελληνηκη κε δεν μπορεσουν αφτη ηστεροτερα να ομηλουν τα βλαχηκα τους"²⁵.

Ο Δανιήλ και ο Δάρβαρης έμμεσα και ο Δούκας ρητά στρέφονται ενάντια στη κίνηση για τη διατήρηση και καλλιέργεια της βλάχικης γλώσσας και στην αναζήτηση ιδιαίτερων στοιχείων της βλάχικης φυλής έτσι όπως αυτά εκφράστηκαν από Βλάχους εγκατεστημένους κυρίως στις παροικίες της Κεντρικής Ευρώπης και ιδιαίτερα στην Τρανσυλβανία και τις Παρίστριες Ηγεμονίες. Ανάμεσα σε αυτούς τους Βλάχους ορθόδοξους, κληρικούς και λόγιους, πρωτοστάτησαν και διακρίθηκαν οι Γ. Κ. Ρόζιας και Μ. Γ. Μπογιατζής που ταλαντεύονται ανάμεσα στο σλαβονικό και στο λατινικό αλφάβητο όσον αφορά την εγγραμμάτιση της βλάχικης γλώσσας. Αρχικά αργότερα, γύρω στα μέσα του 19ου αιώνα κάθε προσπάθεια μεταγραφής και καλλιέργειας της βλάχικης γλώσσας με λατινικούς χαρακτήρες συνδέεται με την προσπάθεια προώθησης των Βλάχων προς μια νεοεμφανιζόμενη εκείνη την εποχή ρουμανική εθνική ιδεολογία και προπαγάνδα. Την εποχή εκείνη, δηλαδή το 1836, δημιουργείται και το λεγόμενο "κουτσοβλαχικό ζήτημα", όταν μια ομάδα Μακεδονοβλάχων, υποστηριζόμενη από τον καίμακάμη στη Μολδαβία Αναστάσιο Πάνου, υπέβαλε υπόμνημα προς το Ναπολέοντα τον Γ' για τη δημιουργία ενός Λατινικού Κράτους στη Βαλκανική, στηριζόμενου εσωτερικά από τους Βλάχους και εξωτερικά από τη Γαλλία²⁶. Έτσι το Πατριαρχείο σκληραίνει τη στάση του σε ό,τι αφορούσε εθνικά και ιδεολογικά θέματα με αποτέλεσμα να απαγορεύσει με τις εγκυκλίους των ετών 1836 και 1839 την κυκλοφορία μεταφράσεων βασικών ιερών κειμένων στις βαλκανικές γλώσσες, φοβούμενο τους ανερχόμενους εθνικισμούς στα Βαλκάνια, τη δημιουργία εθνικών κρατών, τη μακρόχρονη διαδικασία για αυτονόμηση των Εκκλησιών, αλλά και τη δράση των μισιοναρίων στον τουρ-

24. "Αγγελία. Επιστολή λογίου τινός των εν Βιέννη προς τον καυτού φρον κύριον Φ.- Π.- εις —", αρ. φ. 20, 15 Οκτωβρίου 1816. *Ερμής ο Λόγιος* τ. Στ' (1816), 355-362, επανέκδ. Εταιρείας Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου, Αθήνα 1988.

25. Λάμπρος, *Επιστολαί*, 41-46.

26. Η Γαλλία απέστειλε στη συνέχεια τον καθολικό ιερωμένο αβά Favegial ως καθηγούμενο του τμήματος των Λαζαριστών, με σκοπό να λειτουργήσει προπαγανδιστικά όσον αφορά την προσχώρηση των Βλάχων στον καθολικισμό και την ίδρυση αυτόνομου κράτους. Η φιλόδοξη αυτή προπαγανδιστική κίνηση βρήκε λίγο αργότερα το φορέα υλοποίησής της στο πρόσωπο του Ακόστολου Μαργαρίτη, του πράκτορα των Τούρκων, των Ρουμάνων, των Γάλλων, του Βατικανού, αλλά και του Πατριαρχείου ενίοτε. Βλ. σχ. Papacostea, *Memoriul*, 23-35. *Οικονομική, Εθνολογικά και Έξαρχος, Αρμάνοι*, τ. Α', 181 κ.ε..

κοκρατούμενο χώρο²⁷. Αντιπροσωπευτική εικόνα των αντιλήψεων που κυριαρχούσαν στο περιβάλλον του Πατριαρχείου μάς δίνει η "Εκθεσις της Επιτροπής της διορισθείσης υπό της Γενικής Συνελεύσεως της 21ης Φεβρουαρίου 1864 προς διαφώτισιν του Βουλγαρικού Ζητήματος"²⁸. Μέσα από την έκθεση γίνεται αντιληπτό ότι μέσα στην ορθόδοξη θρησκευτική κοινότητα διαβιούν διάφορες εθνότητες ή γένη επί των οποίων όμως η ιδεολογική επίδραση της Εκκλησίας υπήρξε μακράιωνη: "Έστω τοίνυν παρ' ημίν έκαστος ελεύθερος να λέγηται βούλγαρος, σέρβος, βοσνιάκος, ερσέκιος [δηλ. Ερζεγοβίνιος], γραικός, ρωμαίος, βλάχος, αλβανός και ει τι άλλο...". Το 1904 σε ειδήσεις προερχόμενες από τις επαρχίες της Μακεδονίας και συγκεκριμένα από τις βλάχικες κοινότητες Μοναστηρίου, Μεγαρόβου, Τυρνόβου, Νιζοπόλεως και Περλεπέ που υπάγονταν στην επαρχία Πελαγονείας, πληροφορούμαστε ότι "Πάντες οι νέοι και αι νέαι ομιλούσι, διασχεδάζουσι (και τραγωδούσιν εσχάτως) ελληνιστί, διδασχθέντες επ' εκκλησίας την ανάγκην ταύτην, ης η έλλειψις παρέχει όπλα τοις προπαγανδισταίς να αρνώνται τω λαώ την ένδοξον καταγωγήν των και ν' αναφέρωσιν αυτούς εις τον δαχορωμουισμόν"²⁹.

Το 1822 τυπώθηκε στο Λονδίνο στη βλάχικη γλώσσα και με ελληνικούς χαρακτήρες *Η Καινή Διαθήκη του Κυρίου και Σωτήρος ημών Ιησού Χριστού. Μεταφρασθείσα εις κοινήν διάλεκτον. Εν Λονδίνω, εξετυπώθη παρά Α. Αππλεγάθ, έτει ΑΩΚΒ. 1822*³⁰, παρέμενε όμως άγνωστη ως σήμερα η προσπάθεια του Βλάχου ιερέα της εκκλησίας των Γραικών και Βλάχων στην Πέστη, Ιωάννη Θεοδώροβιτς να εκδώσει την *Ακολουθία του Μικρού Αγιασμού* σε τρεις διαλέκτους, τη Γραικική (Ελληνική), τη Βλαχική και τη Σλαβονική (Σλαβική), δίνοντας έτσι την ευκαιρία σε ιερείς, φάλτες και άλλους χριστιανούς να ψάλλουν όπου το επιθυμούν, καθώς, όπως γράφει στον πρόλογο, "ο αληθής Θεός της Ανατολικής ημών Εκκλησίας εν Ευρώπη εις τρεις διαλέκτους δοξολογείται"³¹.

27. "Εις την αυτην καταδίκην και εις τα αυτα επιτίμια καθυποβάλλομεν και τας λοιπάς μεταφράσεις της Παλαιάς και Νέας Διαθήκης, τας γενομένας παρά των Λουθηροκαλβινών ψευδοδιδασκάλων ή παρ' ομοθρήσκων και ομογενών ημίν οπαδών δε αυτών, εις τε την Τουρκικήν, Σερβικήν, Αραβικήν, Βουλγαρικήν, Σλαβωνικήν και άλλας τοιαύτας διαλέκτους...". Βλ. σχ. Καρμίρης, *Μνημεία*, 88. Γεδεών, *Διατάξεις*, 287-292.

28. Γεδεών, *Έγγραφα*, 3-72. Κονόρτας, *Θεωρήσεις*, 311-312.

29. *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, έτος ΚΔ', τ. 28 (1904), 224-225.

30. Βλ. σχ. Έξαρχος, *Βλάχοι*, 32-33 (σημ. 14).

31. Ηλιού, *Βιβλιογραφία*, 473 (1816, 76). Δύο αξιόλογα έργα, τα οποία δεν έχουν μελετηθεί μέχρι σήμερα, είναι το *Θείον και ιερών Ευαγγέλιον, ελληνοβλαχικόν, τα των πρώτων συναρμοσθέν κατά τας αμφοτέρους διαλέκτους, και κατά την της εκκλησίας ελληνικόν τύπον ιστηρωμμένον, τη του ευσεβεστάτου, εκλαμπροτάτου τε, και μεγαλοπρεπιστάτου αυθέντου και ηγιμένου πάσης ουγκροβλαχίας, κυρίου κυρίου Ιωάννου Κωνσταντίνου μπασσαράμπα βοιβόδα, προτροπή τε και αναλλώμασι, προς την των ορθοδόξων κοινήν ωφέλειαν. Ευθύνοτος τον οίακα της ορθοδοξίας του πανιερωτάτου μοροκλίτου κυρίου Θεοδώρου. Εν έτει στριου. αχζγ' (1693). Ετυπώθη δε εν τη αγιωτάτη μητροπόλει της ουγκροβλαχίας, και το αβιβλιογράφητο πριν λίγο καιρό *Диако́нъ (иерей) нѣмѣнъ нѣмѣнъ: Алфавитъ, регуле, цѣрѣ, declinatіе ѣ**

Η έκδοση του βιβλίου έγινε στο Πανεπιστημιακό Τυπογραφείο της Πέστης την 1η Απριλίου 1816 με τη φροντίδα του Ρωμανικού Ινστιτούτου Πέστης και αποτελείται από 100 σελίδες, στις οποίες το αριστερό φύλλο καταλαμβάνει το βλάχικο κείμενο με κυριλλικό αλφάβητο, ενώ το δεξιό το σλαβονικό και το ελληνικό κείμενο που χωρίζονται μεταξύ τους με μια κάθετη γραμμή. Φέρει τον τίτλο *Randujala Sfințirii Apei Cei Mici - Posledovanie Malago Ochenia Vody - Ακολουθία του Μικρού Αγιασμού. Cu chieltuiala cinstitilor Romani din Pesta Tiarita. La Buda. In Craiasca Tipografii Universitatii din Pesta. 1816* (εικ. 4).

Το βιβλίο αυτό περιώθηκε στη βιβλιοθήκη της Μονής Χελανδαρίου, που είναι γνωστή και ως σερβική, καθώς ιδρύθηκε από το Σέρβο ηγεμόνα Στέφανο Νεμάνια και τον γιο του Ράστκο (1198) και για μεγάλο χρονικό διάστημα αποτέλεσε το κύριο πνευματικό κέντρο όλων των Σέρβων. Στο παράφυλλο του βιβλίου σώζεται και η ενθύμηση του "ιερομονάχου Γερβασίου του Χιλιανταρινού" του έτους 1861 γραμμένη στη σλαβική και στην ελληνική γλώσσα. Ανάτυπά του σώζονται στη Βιβλιοθήκη της Ρουμανικής Ακαδημίας στο Βουκουρέστι και στην Κεντρική Πανεπιστημιακή Βιβλιοθήκη "M. Eminescu" στο Ιάσι της Ρουμανίας.

Ποιος όμως ήταν ο Ιωάννης Θεοδώροβιτς; Ο Ιωάννης Θεοδώρου ή Θεοδώροβιτς ήταν Βλάχος καταγόμενος από τη Μοσχόπολη και είχε γεννηθεί στην Πέστη. Από το 1807 ήταν εφημέριος της Εκκλησίας των Γραικών και των Βλάχων μέχρι το 1846, οπότε και πέθανε³². Την τελευταία πληροφορία για τον Ιωάννη Θεοδώρου αντλούμε από μια επιστολή του Γεωργίου Σίνα προς την "Κοινότητα των εν Πέστη συνηκούντων Γραικο-Βλάχων" την 28η Απριλίου / 8η Μαΐου 1847 από τη Βιέννη³³.

Μετά τα εγχαίνια του ναού της Κοιμήσεως της Θεοτόκου των Γραικών και των Βλάχων το 1790, ευγνωμονώντας τους Μοσχοπολίτες για τη συνδρομή

conjugăție, și o culegere de cele mai întrebuninate vorbe, frase și dialoguri. A treia Edițiune revizuită. Ediți de Vesașionu Russou. Se eșlă în Lîvrăria D-ilor Vîșarion Rusou și Petriu "la Vulner".... București 1856. Αντίτυπα του πρώτου βιβλίου υπάρχουν στις Μονές Μεγίστης Λαύρας και Σταυρονικήτα του Αγίου Όρους και στο Βατικανό, ενώ το δεύτερο σώζεται στη Μονή Καρακάλλου του Αγίου Όρους. Στις σελίδες 91-98 του δεύτερου βιβλίου διαβάζουμε *Αλφαβητάριον Βλαχο-Γραικικόν ή μικρά τις γνώσεις της Βλαχικής γλώσσας*. Βλ. σχ. Legrand, *Bibliographie*, 11-19 (αρ. 652). Παπαδόπουλος, *Βιβλιογραφία*, τ. Α', 87 (αρ. 1150). Παπαδόπουλος, *Βιβλιοθήκες*, 79 και 642 (αρ. 124).

32. Όπως είναι γνωστό ο ναός της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στην Πέστη χτίστηκε από Έλληνες και Βλάχους και εκεί υπήρχαν και επιτύμβιες πλάκες Μοσχοπολιτών ανάμεσα στις οποίες ο Σπ. Λάμπρου κατέγραφε και την παρακάτω: *Ενθάδε κίτε ο δούλος του Θεού Κωνσταντίνος Θεοδώρου Μπένδεαλ εκ Μοσχοπόλεως αναπαρθίς 1757 Σεπτεμβρίου 22 (Ίσας έτι 23. Πρόκειται πιθανόν για πρόγονο του Ιωάννη Θεοδώρου. Μίλη όμως της οικογένειας Θεοδώρου συναντούμε επίσης στις πόλεις Βενετία και Πάδοβα ασχολούμενες με το εμπόριο το 1696 και το 1706, αλλά και στο Ζέιμουν-Σεμλίνο, στην Ιβάνιτσα, στο Σμεντίρεβο, στο Κραγκούγιεβατς, στο Κάρλοβιτς, στο Νόβι Σαντ, στο Ζάγκρεμπ, στο Βίνκοβατς και στο Τιμεσβάρ από το 1739. Λάμπρος, *Επιτύμβια*, 462-481. Παραχαγι, *Αιτωλικά*, 143. Ρορονιός, *Cincarima*, 455, 458-459. Μαρτινιανός, *Μοσχόπολις*, 101, 138. Γεωργιάδης, *Μοσχόπολις*, 10, 107-110.*

33. Fűves, *Unbekannter Brief*, 112-115.

τους στην ανέγερσή του, επεκράτησε η συνήθεια να λειτουργεί εκεί και ιερέας βλαχιστί χάριν των Βλάχων που κατάγονταν από τη Μακεδονία, κυρίως από τη Μοσχόπολη, και της στρατιωτικής φρουράς της πόλης που αποτελούνταν από Βλάχους ορθόδοξους. Λίγα χρόνια όμως αργότερα οι αγαθές σχέσεις των δυο μερίδων διαταράχθηκαν λόγω της επιμονής των Βλάχων να τελείται η λειτουργία στη βλάχικη γλώσσα, όπως αναφέρει ο αρχιεπίσκοπος Κάρλοβιτς Μωυσής Πούτνιτς σε έγγραφό του 1796. Για να μην εκτραχυνθούν τα πράγματα συμφώνησαν όλοι να αποδεχθούν τα αιτήματα των Βλάχων και η κοινότητα απευθύνθηκε στις επίσημες αρχές. Παρά τα συμφωνηθέντα όμως ισχυρή αντίδραση ματαίωσε την εφαρμογή και ο αγώνας συνεχιζόταν μέχρι που οι συνεχείς διαπληκτισμοί προκάλεσαν την επέμβαση των αρχών της Πέστης, όπως φαίνεται από έγγραφο του δημ. Αρχείου της Βούδας. Έτσι στις 25 Ιουλίου 1808 τους αναγνωρίστηκε το δικαίωμα να έχουν Βλάχο ιερέα³⁴, αλλά το επόμενο έτος (1809) δεν αποτράπηκε τελικά ο χωρισμός της κοινότητας³⁵. Η κίνηση αυτή των Βλάχων για την εισαγωγή της βλάχικης γλώσσας στην Εκκλησία προκάλεσε αργότερα φανατικές αντιδράσεις των λογίων οπαδών της ελληνικής παιδείας και γλώσσας. Αρκεί να αναφέρει κανείς, χαρακτηριστικά, τον υβριστικό λίβελο κατά της κίνησης αυτής και ιδιαίτερα της βλάχικης γλώσσας, που δημοσίευσε στα 1810 ο Νεόφυτος Δούκας³⁶ ή ακόμα και το προγενέστερο εχθρικό απέναντι στις μη ελληνικές γλώσσες κίνημα με λαϊκό χαρακτήρα του Κοσμά του Αιτωλού³⁷ που απέβλεπε στην αφομοίωση και στο γλωσσικό εξελληνισμό των μη ελληνόφωνων ορθόδοξων πληθυσμών, τα οποία θα μπορούσαν

34. Γώγου, Πέστη, 339-344. Μαρτινιανός, *Μοσχόπολις*, 138-142.

35. Παρόμοιες διεκδικήσεις προβάλλουν και οι Βλάχοι στο Μπρασόβ, την Τοκάια και άλλες πόλεις. Βλ. σχ. Λάμπρος, *Έρευνα* 17 (1923), 122 και 18 (1924), 285-286. Κουρίλας, *Ακαδημία*, 140 κ.ε., αλλά και μεταγενέστερο σχόλιο στο περ. *Ερμής ο Λόγιος* 1816, 307-308. Γαντίλιτς, *Βλάχοι*, 42-43.

36. *Μαξίμου Τυρίου Λόγοι*, ό.π., σελ. λστ' βλέπε και εκανέκδοση στο Παραχαγι, *Σκίτορι* 51-54. Επίσης βλ. σχ. *Λόγοι των Αιτωλών Ρητόρων*, ό.π., σελ. ιγ' και ιδ'. Σχετικά με αυτό το θέμα βλέπε, *Απολογία ιστορική και κριτική υπέρ του Ιερού Κλήρου της Ανατολικής Εκκλησίας κατά των ουχοφαντιών του Νεοφύτου Δούκα*, συγγραφέας παρά Κυρίλλου Κ., ά. έ. 1815, όπου ο συγγραφέας, που δεν είναι άλλος από τον Ιγνάτιο μητροπολίτη Ουγγροβλαχίας (1766-1828), σχολιάζοντας το αίτημα των Βλάχων της κοινότητας της Πέστης να γίνεται η λειτουργία στα βλάχικα, αποφαινεται κατά της εισαγωγής της βλάχικης γλώσσας στο Σχολείο και στην Εκκλησία για να αποφευχθεί η ρήξη ανάμεσα στις δυο κοινότητες, αλλά και η πιθανότητα πρόκλησης σχίσματος.

37. Περραιβός, *Βιογραφία*, 55. Γούδας, *Βίοι*, 225. Μπάρτας, *Περί επισόλων*, 8-10. Nenitescu, *România*, 410-411. Weigand, *Die Aromunen*, 146. G. Weigand, *Αρωμούντοι*, 185-186. Πασχιδής, *Ημερολόγιον*, 3. Μολοσσός, *Λεξιόν*, 623. Φαλάιτς, *Κοσμάς*, 12. Diamandi-Aminceanu, *România*, 10. Κεραμόπουλος, *Κουτσόβλαχοι*, 75, υποσ. 1. Λιάκος, *Κουτσόβλαχοι*, 51-54. Καταφυγιώτης, *Κληρικοί*, 40, 95-98. Μιχαλόπουλος, *Αιτωλός*, 46-48, 60-67, 99-104, 118-119. Παπακυριακού, *Δίδαχαί*, 9-10. Χατζηγάκης, *Ασπροπόταμο*, 164. Λιάκος, *Καταγωγή*, 21 (υποσ. 89), 162-163. Σαρδελής, *Βιβλιογραφία*. Κώνστας, *Κοσμάς ο Αιτωλός*, 296-301. Παπαβασιλείου, *Ιστορικά*, 47, 90. Γκιόλιας, *Αιτωλός*, 140 κ.ε.. Μαυροκώστας, *Αιτωλός*, 70-74. Μενούνος, *Δίδαχες*, 207 κ.ε. Σαρδελής, *Αιτωλός*, 48-50, 167-171. Δωρόθεος, *Αγιο Όρος*, 114. Παδιώτης, *Αποψη*. Βασιλόπουλος, *Αιτωλός*, 45-46, 115-116. Λαζάρου,

να είχαν προκαλέσει έντονες ανθελληνικές αντιδράσεις από μέρους των μη ελληνοφώνων. Εντούτοις οι διεκδικήσεις αυτές εκ μέρους των Βλάχων για την υπεράσπιση, προώθηση, διδασκαλία και σεβασμό της βλάχικης γλώσσας, καθώς και για την αναγνώριση της ιδιαιτερότητάς τους, δεν επεκτείνονταν και σε διεκδικήσεις εθνικές.

Η διαμάχη αυτή λοιπόν, που επανερχόταν στο προσκήνιο κάθε φορά που προέκυπτε θέμα εκλογής ιερέα, ανάγκασε τα μέλη της Κοινότητας της Πέστης να ζητήσουν τη γνώμη και τη συνδρομή του Γ. Σ. Σίνας (1783-1856) όσον αφορά τη διαφωνία που είχε προκύψει για την πρόσληψη Βλάχου ιερέα από τη Μακεδονία μετά το θάνατο του Βλάχου ντόπιου ιερέα Ιωάννη Θεοδώροβιτς που από το 1807 ως το 1846 ποίμαινε την Κοινότητα παρά τους όρους των προκατόχων τους κατά το έτος 1802 να προσλαμβάνουν Βλάχο ιερέα από τη Μακεδονία. Ο Γ. Σίνας τους συμβουλεύει ότι η πρόταση δύο Βλάχων ιερέων δεν πρέπει να αποβεί αφετηρία νέας διχόνοιας, αλλά να διατηρήσουν κάποιον Βλάχο ντόπιο ιερέα καθώς είναι δύσκολο να βρουν άλλο "Μακεδονοβλάχο" ιερέα αντικαταστάτη, επειδή οι γεννημένοι στην Ουγγαρία έχουν καλύτερη ανατροφή από τους Μακεδόνες, οι οποίοι δεν γνωρίζουν και τη γλώσσα, έχουν παιδεία λόγω των σπουδών τους σε Εκκλησιαστικά Σχολεία και είναι κάτοχοι διαφόρων γλωσσών. Έτσι μπορούν να αποβούν χρήσιμα στον κοινωνικό βίο και ιδιαίτερα στο θρησκευτικό και ηθικό τομέα. Τούτο επιζητά λοιπόν ο Γ. Σίνας να επικρατεί μεταξύ τους ειρήνη, αγάπη, ομόνοια, καλή συνεννόηση και "προς αλληλους υπόληψις", έτσι ώστε να μη μπορούν και οι Ουγγροβλάχοι να επέμβουν στα δικαιώματά τους και να ωφεληθούν από τα εισοδήματα και τα κτήματά τους³⁸.

Στα 1909 ο Pericle Parahagi αναφέρεται σε ένα Πεντάγλωσσο λεξικό του

Βαλκάνια, 18. Λαζάρου, Βλάχοι, 155-175. Λαζάρου, Ολοκαύτωμα, 347-348. Kahl, Zagóri-Dorfer, 103-119. Λαζάρου, Πλάνες, 245. Μίρτζος, Αρμάνοι, 55-56. Τρίτος, Αιτωλός, 45-48. Σιώκης, Παράσχος, Βλάχοι, 7-8, 13 (υποσ. 11). Έξαρχος, Αρμάνοι, τ. Β', 72, 149-150, 153, 156, 229, 304, 315, 587-588, 609. Parahagi, Antologie, 47.

38. Ο Γ. Σίνας που διέμεινε στη Βιέννη, ήταν μέλος της εκεί Κοινότητας των Γραικών και Βλάχων και Πρόεδρος της Αδελφότητας των Γραικο-Βλάχων, στην οποία ανήκαν και οι Βλάχοι Δημ. Ν. Δάρβαρης και Μιχ. Γ. Μποϊατζής. Ο Δημ. Ν. Δάρβαρης τονίζει την υπαγωγή του στην κοινότητα αυτή σε δυο επανεκδιδόμενα έργα του: Χρηστομάθεια απλοελληνική εις χρήσιν της Νεολαίας του γένους συλλεχθείσα υπό Δημητρίου Νικολάου Δαρβάρειως και εκδοθείσα το δεύτερον φιλοτίμω δαπάνη της τιμίας των εν Βιέννη Γραικών και Βλάχων Κοινότητος της Εκκλησίας της Αγίας Τριάδος, εν Βιέννης της Αουστρίας εκ τη τυπογραφίας Αντωνίου Βίνκο 1838 και Χειραγωγή εις την καλοκαγαθίαν ήτοι εγχειρίδιον ηθικόν προς διακόσμησιν των ηθών των νέων, και εκπλήρωσιν των καθηκόντων πάνυ λυσιτελής, μεταφρασθέν εκ του Γερμανικού υπό Δημητρίου Νικολάου Δαρβάρειως εις χρήσιν των κοινών Σχολείων του Γένους, τύποις δε το δεύτερον εκδοθέν φιλοτίμω δαπάνη της εν Βιέννη των Γραικών και Βλάχων τιμίας Κοινότητος της Εκκλησίας της Αγίας Τριάδος, εν Βιέννη τη Αουστρίας εν τη τυπογραφία Αντωνίου Βίνκο 1839. Λάιος, Σίνας. Έξαρχος, Αρμάνοι, τ. Α', 44, 47, 66-67, 108, 198, 200, 237, 244-245, 255, 356, 368, 389-391 (υποσ. 38), 410, 431-439, 474, 485 και τ. Β', 36, 60, 64, 120, 183, 189, 269, 380, 411-420, 432-433, 469, 546, 608, 623, 654-656.

Μοσχοπολίτη Νικολάου Γιανοβίτση δίνοντας όμως την εντύπωση ότι δεν το είχε μελετήσει ιδιαίτερα. Λίγα χρόνια αργότερα, το 1937, ο Victor Paracostea ανακάλυψε ένα μικρό χειρόγραφο του Πεντάγλωσσου λεξικού στη Βιβλιοθήκη της Ρουμανικής Ακαδημίας στο Βουκουρέστι, δωρεά του Ιωάννη, φίλου του Sextil Pușcariu. Το χειρόγραφο κατά τον Paracostea, προέρχεται από τη Βουδαπέστη και χρονολογείται γύρω στα 1821, καθώς φέρει σε κάποιο σημείο την ημερομηνία 30 Μαρτίου 1821, κατά την οποία τελείωσε η σύνταξή του. Είναι γραμμένο στις πέντε γλώσσες που ομιλούνταν την εποχή εκείνη στη Βουδαπέστη, τα βλάχικα, τα γραικικά (δημώδης και καθαρεύουσα), τα γερμανικά και τα μαγιάρικα, και έχει ως σκοπό τη διευκόλυνση της εκμάθησής τους στα σχολεία της περιοχής. Συνεργάστηκε λοιπόν, όπως ο ίδιος αναφέρει, με το Γ. Κωνσταντίνου για τα γραικικά, ενώ για τις άλλες γλώσσες χρησιμοποίησε το λεξικό του Ιωσήφ Μάρτον. Για το Γιανοβίτση δε γνωρίζουμε τίποτα παρά μόνο τη βλάχικη καταγωγή του από τη Μοσχόπολη, για την οποία είναι πολύ περήφανος βάσει των πληροφοριών που δίνει στον πρόλογο του έργου του, "την δε μετάφρασιν εις την μητρικήν μου γλώσσαν, ως ειδήμων εκείνων, ήντλησα και προσέθηκα εξ ιδίας πηγής μου, ωσάν που είμαι γεννημένος Ρωμάνος, εκ της εν Μακεδονία Μοσχοπόλεως καταγόμενος". Τη βλάχικη μητρική του γλώσσα τη θεωρεί αποκύημα της λατινικής γλώσσας, ενώ για τους Βλάχους πιστεύει ότι είναι άποικοι από τη Ρώμη³⁹.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΔΗΜ. ΣΙΩΚΗΣ

39. Parahagi, Scriitori. Sarafidi, Dicționar. Paracostea. Pentaglossarul, 314-322. Έξαρχος, Βλάχοι, 32-33 (υποσ. 14).

Η ΒΛΑΧΙΚΗ ΓΛΩΣΣΑ ΚΑΙ ΟΙ ΠΡΟΣΠΑΘΕΙΕΣ
ΔΙΑΤΗΡΗΣΗΣ ΤΗΣ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΒΛΑΧΟΥΣ ΑΠΟΔΗΜΟΥΣ
(τέλη 18ου-τέλη 19ου αιώνα)

Β' ΜΕΡΟΣ

Εκτός όμως από τις προσπάθειες αυτές των Βλάχων του εξωτερικού για εγγραμματοισμό της βλάχικης γλώσσας, σημαντικές κινήσεις έγιναν και από τους Βλάχους στο εσωτερικό του τουρκοκρατούμενου χώρου. Από τα τέλη του 18ου και τις αρχές του 17ου αιώνα προέρχεται το πρώτο γραπτό δείγμα βλάχικης γλώσσας, χωρίς ωστόσο να σώζεται και σήμερα η σχετική επιγραφική μαρτυρία. Στο ναό του Αγίου Ζαχαρία του κατεστραμμένου σήμερα βλάχικου οικισμού Άγιος Ζαχαρίας ή εκ παραφθοράς Ζαγάρι Γράμμου, η κατεστραμμένη κτητορική επιγραφή στο υπέρθυρο της εισόδου του ναού ήταν γραμμένη στα βλάχικα με ελληνικούς χαρακτήρες και το κείμενό της είχε ως εξής: *Κάρι βα σ' ίντρα τρου αέστα μπισιάρικα σι βα σ' ινκλίνα κου εβλάβιε Ντουμνιτζάου βα λι ατζιούτα* (μτφρ. Όποιος θα μπει σ' αυτόν το ναό και θα προσκυνήσει με ευλάβεια ο Θεός θα τον βοηθήσει)⁴⁰.

Το παλαιότερο γνωστό σωζόμενο κείμενο στα βλάχικα είναι η επιγραφή του Νεκταρίου Τέρπου⁴¹ σε εικόνα του 1731, η οποία προέρχεται από το Μοναστήρι της Παναγίας της Ardenitsa, μικρού χωριού στην πεδιάδα της Μουζακιάς, κοντά στην χωμόπολη Fieri της σημερινής Αλβανίας. Η εικόνα παριστάνει τη Θεοτόκο Βρεφοκρατούσα και στα περιθώρια φέρει διακόσμηση από δενδρύλλια και επιγραφές. Πάνω από τη Θεοτόκο στα ελληνικά: *Η ΠΑΡΘΕΝΟΣ ΚΑΙ ΘΕΟΤΟΚΟΣ ΑΡΔΕΥΟΥΣΑ*. Και κάτω πάλι στα ελληνικά: *ΑΝΑΣΣΑ ΜΗΤΡΟΠΑΡΘΕΝΕ ΒΟΗΘΗΣΟΝ ΤΟΙΣ ΔΟΥΛΟΙΣ ΣΟΥ*. Κάτω από την επιγραφή αυτή και αριστερά στα λατινικά: *Regina Mater et Virgo auxiliare Servis suis*. Στο δεξιό περιθώριο επάνω υπάρχει η αλβανική μετάφραση της επιγραφής γραμμένη με ελληνικούς χαρακτήρες: *Βήργχηνε Μάμε επεραντίσ ουρά πρέ νέε φάς*

40. Βλ. σχ. Βαφειδής, *Περί μονιών*, 318. Τσαμίσης, *Καστοριά*, 124-126, 132-133. Μιχαηλίδης, *Ναός*, 77-86. Μακρής, *Λινοτόπιον*, 29-31. Căndroneanu, *Legendă*, p. 1. Τούρτα, *Ναός*, 198-199 (υποσ. 1654, 1655). Almanah, 182. Τούρτα, *Ζωγραφική*, 207-229. Σιώχης, *Έργα*, 5-16 (υποσ. 27).

41. Ο Νεκτάριος Τέρπου ήταν γεννημένος στη Μοσχόπολη το 1690 και συνέβαλε αποφασιστικά στην ανάσχεση του κύματος του εξιαλατισμού και στην αποφυγή του εκτουρκισμού στην Ήπειρο. Το 1709 τον συναντούμε ως ιερομόναχο στη Σκήτη της Αγίας Άνας του Αγίου Όρους, ενώ αργότερα εγκαταστάθηκε στη μονή του Οσίου Ναούμ Αχρίδος και στη συνέχεια στο μοναστήρι της Παναγίας Αρδενίτσας ή Αρδενούσκι, το οποίο χρησιμοποίησε και ως ορμητήριο για τη μεγάλη εθνικοθρησκευτική του δράση. Βλ. σχ. Γλαβίνας, *Συμβολή*, 29-44. Τρίτος, *Τέρπος*, 227-252.

Ειχ. 5. Η τρίγλωσση επιγραφή στο εισώραχιο της εισόδου του ναού της Μονής των Αγίων Αποστόλων Πέτρου και Παύλου στο Κλεινοβό Τριχάλων (1789).

τόρα τοι. Στο αριστερό επάνω περιθώριο υπάρχει το βλάχικο κείμενο με ελληνικούς πάλι χαρακτήρες: *Βήργχη Μούμα-λ τουμνεζί ώρε τρέ νόι πεκετόσλοιοι*, το οποίο μεταγράφεται με λατινικούς χαρακτήρες και αποκαθίσταται ως εξής: *Virgira muama-l dumnedza, ora tra noi pecatoshiji*. Στη μέση κάτω υπάρχει η χρονολογία: 'αφλα' (1731) και στο τέλος η υπογραφή: *† ο ιερομόναχος Νεκτάριος*⁴².

Άλλη μία επιγραφή γραμμένη στη βλάχικη γλώσσα υπάρχει στο ναό της Μονής των Αγίων Αποστόλων Πέτρου και Παύλου Κλεινοβού Τριχάλων, ο οποίος ιστορήθηκε το 1789 "διά χειρός του ευτελούς και αμαρτωλού Μιχαήλ Αναγνώστου Δημητρίου" από τη Σαμαρίνα⁴³ (ειχ. 5). Η επιγραφή που βρίσκεται πάνω στο εισώραχιο της εισόδου του ναού⁴⁴ και περιλαμβάνει ένα κείμε-

42 Βλ. σχ. Λαζάρου, *Αρωμαυική*, 183-185. Κεκριδής, *Διδάσκαλος*, 153 (υποσ. 7). Έξαρχος, *Βλάχοι*, 54. Ρορα, *Mbishihtëme*, 94-95. Kahl, *Δημιουργία*.

43. Πρόκειται για το παλαιότερο ενυπόγραφο έργο Σαμαρινιώτη ζωγράφου. Βλ. σχ. Βακαλόπουλος, *Έρευναί*, 316-323, 363-369, 424-438. Μακρής, *Ζωγράφοι*, 54-56.

44. Τέτοια κείμενα γράφονται συχνά, αυτή την εποχή, στις εισόδους των εκκλησιών με πρόδηλη την πρόθεση δημιουργίας αισθηματος φόβου και κατανύξης στον εισερχόμενο. Βλ. σχ. Μακρής, *Τέχνη*, 130.

νο του Αγίου Ζωσιμά, είναι γραμμένη σε τρεις γλώσσες, ελληνικόν, στη λόγια και επίσημη εκκλησιαστική γλώσσα, απλούν, στη δημοτική κοινή της εποχής, και βλάχικον, στη βλάχικη γλώσσα με ελληνικούς χαρακτήρες⁴⁵.

»ΣΤΙΧΟΙ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΖΩΣΙΜΑ

ΕΛΛΗΝΙΚΟΝ. »ΦΟΒΩ ΠΡΟΒΑΙΝΕ, ΤΗΝ ΠΥΛΗΝ ΤΗΣ ΕΙΣΟΔΟΥ.
 »ΤΡΟΜΩ ΛΑΜΒΑΝΕ, ΤΩΝ ΘΕΙΩΝ ΜΥΣΤΗΡΙΩΝ.
 »ΙΝΑ ΜΗ ΚΑΤΑΦΛΕΧΘΗΣ ΠΥΡΙ ΤΩ ΑΙΩΝΙΩ.
 ΑΠΛΟΥΝ. »ΣΚΙΑΖΟΥ ΚΙ' ΕΜΠΑΙΝΕ ΜΕΣΑ ΣΤΗΝ ΕΚΚΛΗΣΙΑΝ.
 »ΤΡΕΜΕ Κ' ΕΠΕΡΝΕ ΤΗΝ ΘΕΙΑΝ ΚΟΙΝΩΝΙΑΝ.
 »ΚΟΛΑΣΕΣΣ ΚΑΙ ΦΩΤΙΑΙΣ, ΑΝ ΘΕΛΗΣ ΓΙΑ ΝΑ ΦΥΓΗΣ.
 ΒΛΑΧΙΚΟΝ. »ΙΝΤΡΑ ΜΠΑΣΙΑΡΕΚΑ, ΚΟΥ ΜΟΥΛΤΑ ΠΑΒΡΙΕ.
 »ΤΡΙΑΜΠΟΥΤΡΑ ΛΟΥΝΤΑΛΟΥΤΙ ΜΑΡΙΑ ΚΟΥΜΝΙΚΑΤΟΥΤΡΑ.
 »ΦΩΚΟΛΟΥ ΑΚΣΙ ΣΗ ΚΟΛΑΣΙΑ ΤΡΑ ΣΚΑΚΗ.

Στα 1889 ο μεγάλος ρωμανιστής, εθνολόγος και βαλκανολόγος G. Weigand (1860-1930) ανακάλυψε στην Αχρίδα ένα πολυσέλιδο βλάχικο χειρόγραφο, το οποίο ανήκε στην οικογένεια Dimonie και έτσι έκτοτε έμεινε γνωστό ως Codex Dimonie (Κώδικας Δαιμωνίου). Πρόκειται για μια συλλογή θρησκευτικών κειμένων που μεταφράστηκαν από τα ελληνικά από πολλούς λογίους. Ο Capidan, βασιζόμενος στα συμπεράσματα του D. Russo ότι ένα μεγάλο μέρος του χειρογράφου έχει ως πρωτότυπο το βιβλίο του Κλεισουριώτη λογίου Δημ. Ν. Δάρβαρη *Επιτομή της ιεράς ιστορίας της εκκλησίας της παλαιάς και της νέας Διαθήκης τυπωθέν εν Βιέννη τω 1803*, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η βλάχικη μετάφραση έγινε μετά την έκδοση του βιβλίου του Δάρβαρη. Ο D. Russo όμως ανασκεύασε λίγο αργότερα την άποψη του ότι το πρωτότυπο του Codex Dimonie ήταν έργο του Δάρβαρη, τονίζοντας ότι παρασύρθηκε από ένα φθαρμένο και άτιτλο αντίτυπο και υποστηρίζοντας ότι η μεταφρασθείσα *Επιτομή της ιεράς ιστορίας* δεν είναι τίτλος, αλλά επικεφαλίδα του β' μέρους του βιβλίου του Πολυζώη Κοντού *Ποικίλη διδασκαλία ήτοι Αλφαβητάριον ευρυμαθείας, εν ω ευρίσκονται μαθήματα ωφέλιμα ίνα διδάσκονται τα εις Τουρκίαν μικρά παιδιά των Χριστιανών φιλοπόνως συγγραφέντα παρά του εν ιερεύσιν ελλογίμου διδασκάλου Πολυζώη Κοντού του εξ Ιωαννίνων. Εν Βιέννη 1803 παρά Γεωργίου Βενδότη*. Παρ' όλα αυτά όμως η χρονολογία του πρωτοτύπου δεν υφίσταται καμία μεταβολή⁴⁶.

45. Βλ. σχ. Γώγος, Βιογραφία, 42-44. Κουρκουτίδου, Μνημεία, 275-176 και πιν. 219β, 220α. Παπαβασιλείου, Ιστορικά, 89-90. Μακρής, Μοναστήρι. Α. Γ. Λαζάρου, *Η Αρωμουνική*, 186-187. Μαντζανάς, Επιγραφές, 83-88. Γαρίδης, Επιγραφή, 180-203. Σίκος, Αναίριση, 199-202. Παδιώτης, Κουτουβλαχική, 244-247 και Παδιώτης, Άποψη. Μαντζανάς, Νομός, 224. Έξαρχος, Βλάχοι, 54-55. Παοσλή, Καθολικό, 69-92.

46. Συγχεχυμένες είναι οι πληροφορίες περί του τόπου που σήμερα βρίσκεται ο κώδικας, καθώς ο Capidan αναφέρει ότι βρίσκεται στα χέρια του Mihail Dimonie, ενώ ο Russo λέει ότι υπάρχει ανάμεσα στα μη καταλογογραφημένα χειρόγραφα της Βιβλιοθήκης της Ρουμανικής Ακαδημίας. Βλ. σχ. Dachsel, Predigt.

Στις αρχές του 18ου αιώνα όμως γράφηκε και το *Αρωμουνικό Λειτουργικό* ή *Liturgier Armanesc'*, το οποίο ανακαλύφθηκε το 1939 στην Εθνική Βιβλιοθήκη των Τιράνων από τον Ilo Mitke-Qafezezi, ο οποίος μετέγραψε το βλάχικο κείμενο στο αλβανικό αλφάβητο. Το χειρόγραφο αυτό χάθηκε κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Το κείμενο είναι γραμμένο με ελληνικούς χαρακτήρες και καταλαμβάνει 24 σελίδες. Το χειρόγραφο περιλαμβάνει: α) Μέρος της Διατάξεως των προκαταρκτηκών της Προσκομιδής, β) Οκτώ τροπάρια αγίων, γ) Βραχεία προσευχή από τη Διάταξη της προσκομιδής και δ) τη Λειτουργία του αγίου Ιωάννου του Χρυσσοστόμου. Παρόλο που δεν έχουμε καμία πληροφορία για το συγγραφέα, τον τίτλο, τον τόπο και το χρόνο συγγραφής, η M. Caragiu-Marioleanu, που μετέγραψε το κείμενο με λατινικούς χαρακτήρες, κατάληξε στο συμπέρασμα ότι γράφηκε περίπου στο β' μισό του 18ου αιώνα στη Μοσχόπολη από κάποιο μοναχό της Μονής Προδρόμου, αποκλείοντας ωστόσο τους γνωστούς λόγιους Μοσχοπολίτες (ιερομόναχο Νεκτάριο Τέρπο, Θεοδ. Αν. Καβαλλιότη, μοναχό Δανιήλ Μοσχοπολίτη, Κωνστ. Ουκούτα)⁴⁷.

Αξιόλογο όμως είναι και το αγγείο Simota, το γνωστό και ως "Κύπελο Σιμώτα", που χρονολογείται στις αρχές του 19ου αιώνα και βρίσκεται σήμερα στη Ρουμανία. Πρόκειται για ένα μαστραπά κατασκευασμένο και φιλοτεχνημένο στα κηλοπλαστικά εργαστήρια της πόλης Pesago της Κεντρικής Ιταλίας κατά παραγγελία Βλάχων εμπόρων από τους Καλαρρύτες του νομού Ιωαννίνων, ο οποίος φέρει στη μια πλευρά το ελληνικό κείμενο: *Καλαρρυτιώτες χαιρεσαι, Πίεται με υγύαν, Κρασή γλυχόν και κόχυνον, Π' ευφρένη την καρδιαν και στην άλλη το βλάχικο κείμενο με ελληνικούς χαρακτήρες: Καίλερύτου αμέου, μπιά γύνου κα πι ατέου. Μούλτου σε νού μπιάε, σε νού τε βεμάη. Τρά σε νου τζη φάχε ρέου, τρα σε νου τε μπετου έου. Υ'ναι ουάρε σε μπηάη, σύ ακάσε τζη σε βάι. (μεταγραμμένο στα βλάχικα με λατινικούς χαρακτήρες ως εξής: Calaritu ameu, bia yinu ca pi atau. Multu s' nu biai, s' nu ti vumiai. Tra s' nu ti faca 'tau, tra s' nu ti mbetu eu. Una oara s' biai, shi acasa tsi se vai / μτφρ. Καλαρρύτε μου, πιες κρασί σαν δικό σου. Πολύ μη πιεις, μη "ξεράσεις". Για να μη σου κάνει κακό, για να μη σε μεθύσω εγώ. Μια φορά να πιεις και σπίτι να κατευθυνθείς)⁴⁸. Αντίστοιχος με το αγγείο Simota είναι ο μαστραπάς υπ. αριθμ.*

Weigand, Codex Dimonie, v. 1 (1894), 1-78/ v. 4 (1897), 136-227/ v. 5 (1898), 192-297, v. 6 (1898/99), 86-173. Capidan, Codex Dimonic, 179-232. Russo, *Elenizmul*, 40. Diamandi-Aminceanu, *Români*, 102. Stan, Codex Dimonic, 29-37. Peyfuss, Rom. 337-351. Λαζάρου, *Αρωμουνική*, 193-196. Kahl, Δημιουργία.

47. Caragiu-Marioleanu, *Liturgier*. Λαζάρου, *Αρωμουνική*, 196-197. Kahl, Δημιουργία.

48. Βλ. σχ. Λαζάρου, *Αρωμουνική*, 185-186. Κατοάνης, *Επιδράσεις*, 27 (υποσ. 14). Έξαρχος, Βλάχοι, 54. Kahl, Δημιουργία.

8605 που σώζεται στο Μουσείο Μπενάκη στην Αθήνα και φέρει τα ίδια κείμενα στις δυο πλευρές του, με μόνη τη διαφορά ότι η βλάχικη φράση σε νού τε βεμάη αντικαθίσταται από τη φράση σε νού τε βετεμάη (s' nu ti vatamaï / για να μη σε "σκοτώσει")⁴⁹. Κι αυτός ο μαστραπάς προέρχεται από τα ίδια πηλοπλαστικά εργαστήρια και χρονολογείται στις αρχές του 19ου αιώνα (ειχ. 6).

Ειχ. 6. Το βλάχικο κείμενο του μαστραπά υπ' αριθμ. 8605 του Μουσείου Μπενάκη.

49. Κυριαζόπουλου, Χαριτωνίδου, Στιχοπλάκια, 83-125, ειχ. 13.

Η επόμενη επιγραφική μαρτυρία βλάχικης γλώσσας προέρχεται από τη Μονή Αρχαγγέλου Μιχαήλ κοντά στον ομώνυμο βλάχικο οικισμό Αρχάγγελο (παλ. ονομ. Όσσιανη) Αλμωπίας. Το μοναστήρι που ανοικοδομήθηκε το 1858 στη θέση του παλαιού μοναστηριού του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου, το οποίο ήταν και μετόχι της Μονής Μεγίστης Λαύρας του Αγίου Όρους, αγιογραφήθηκε το 1888 από τρεις Βλάχους αγιογράφους, τους αδελφούς Ευάγγελο, Νικόλαο και Αναστάσιο, που κατάγονταν από το Κρούσοβο της π. Γ. Δ. Μ.⁵⁰ Η επιγραφή σώζεται δίπλα στην παράσταση του Αγίου Ιγνατίου του Θεοφόρου και είναι γραμμένη με λατινικούς χαρακτήρες: *portator de Dumnezeu* (πορτάτορ ντε Ντουμνεζέου - ο φέρων τον Θεόν, ο Θεοφόρος). Πρόκειται για μια προσπάθεια των Βλάχων αγιογράφων από το Κρούσοβο να δώσουν ένα γραπτό δείγμα της γλώσσας τους στους Βλάχους κατοίκους του Αρχάγγελου.

Όλες αυτές οι προσπάθειες των Βλάχων, κυρίως στις κοινότητες του εξωτερικού, για τη διατήρηση της μητρικής τους γλώσσας και ιδιαίτερα του εγγραμματισμού της δείχνουν ξεκάθαρα την επιμονή τους στην ιδιαιτερότητά τους και την πίστη τους ότι ταυτόχρονα αποτελούν τμήμα ενός ευρύτερου ελληνισμού δεχόμενοι την εθνική ιδεολογία όπως εκφράζεται στα κηρύγματα του Βλάχου εθνεγέρτη Ρήγα Φεραίου⁵¹, αλλά και στα έργα του Δημ. Νικ. Δάρβαρη⁵². Αντι-

50. Περί της μονής και των Κρούσοβιτών ζωγράφων βλ. σχ. Μουτσόπουλος, *Εκκλησίες*, 25-26, 92-100. Ανδρεένσκα, Ζογραφι, 287-298. Τουσίμης, Στυργιαννάκη, *Μονή. Παισιίδου, Μνημεία*, 7.

51. Ο Ρήγας Φεραίος πρόβαλλε το αίτημα της επικράτησης της ελληνικής γλώσσας ως μοναδικού οργάνου επικοινωνίας των διαφόρων βαλκανικών εθνοτήτων χωρίς να θέτει ως προϋπόθεση την εξαφάνιση των υπολοίπων βαλκανικών γλωσσών. Στο κείμενο *Νέα Πολιτική διοίκησης των κατοίκων της Ρούμελης, της Μ. Ασίας, των Μεσογείων Νήσων, της Βλαχομπογδανίας...* όριζε την ελληνική ως υποχρεωτική γλώσσα. Θ. Π. Βολίδης, *Πολιτεύματα*, 36, 39. Για τη βλάχικη καταγωγή του Ρήγα Φεραίου βλ. σχ. Σαράντης, *Περιβάλλει*, 100 κ.ε. Έξαρχος, *Βλάχοι*, 347-358. Νασίκα, *Τόμας Πέιν*. Ν. Σιώκης, *Βλάχοι*, 10-12 και *Έξαρχος, Ρήγας, σποραδικά*.

52. Παρόλο που μέχρι σήμερα δεν έχει γραφεί κάποια επιστημονική μονογραφία περί των Δαρβάρων, ο γράφων κατέχει όλη σχεδόν την ελληνική και ξένη βιβλιογραφία των ετών 1816-2001 που αφορά τη ζωή και το έργο των Δαρβάρων με απώτερο σκοπό τη συγγραφή μιας επιστημονικής μονογραφίας. Επειδή λοιπόν θεωρήθηκε περιττή στην παρούσα μελέτη η παράθεση όλων των έργων που αναφέρονται στους αδελφούς Δάρβαρη, παραθέτουμε παρακάτω τα πρώτα και τα τελευταία χρονολογικά εκδοθέντα έργα που αναφέρονται στους Δαρβάρους, καθώς και τα έργα που αναφέρονται στις απόψεις του Δημ. Νικ. Δάρβαρη για την ελληνική και τη βλάχικη γλώσσα. Rurprecht, *Darvar*, 219-222. Παραηάγι, *Ιννάτσι*, 22. Γιουμπλάκης, *Δάρβαρης*, 312-323, 402-409. Γραμματόπουλος, *Γραμματική*, 38-39. Κωνσταντακόπουλου, *Γλώσσα*, 11, 42, 48, 83, 89, 102. Παπαδριανός, *Πάροιχοι*, 123-126. Δημαράς, *Διαφωτισμός, σποραδικά*. Χατζόπουλος, *Σχολεία*, 275, 283, 287, 347, 374-377. Λαζάρου, *Βλάχοι*, 155-175. Παπαδριανός, *Απόδημοι*, 93-94, 112-113. Σκαρβέλη-Νικολοπούλου, *Μαθηματικά*, 74, 126. Λαζάρου, *Ένωση*, 25-26. Λαζάρου, *Λόγος*, 53. Λαζάρου, *Προχειρότητα*, 46. Σιώκης, *Βλάχοι*, 10-12. Έξαρχος, *Ρήγας*, 127-130. Κολτσιδης, *Εκπαίδευση*, 490-491. Παπαδριανός, *Έλληνες*, 64-65, 87-92. Έξαρχος, *Αρμάνοι*, τ. Α', 191-192, 198, 200, 244, 355, 413-414 (υποσ. 104), 476 (υποσ. 38, 39) και τ. Β', 183-191, 409-419, 662, 668. Κουτσιαούτης, *Εκπαίδευση*, 241-243. Μαλαφάντης, *Παιδαγωγική*, 121-150, 158, 165-166. Για τα έργα των Δαρβάρων βλ. σχ. *Περιοδικό Ερμής ο Λόγιος* τ. Α' - ΙΑ' (1811-1821). Παπαδόπουλος-Βρετός, *Φιλολογία*. Παπαδόπουλος, *Βιβλιοθήκες*.

τίθενται έτσι τόσο στα κηρύγματα του Κοσμά του Αιτωλού ή στα γραπτά του Νεοφύτου Δούκα που αποβλέπουν στην εξάλειψη της ιδιαιτερότητάς τους, όσο και στην προσέγγιση και την ταύτισή τους με τη ρουμανική ή ρουμανίζουσα εθνική ιδεολογία⁵³.

Βιβλιογραφία

I. ΠΗΓΕΣ

- Qafëzezi, Dhanil : I. M. Qafëzezi, "Dhanil Haxhi Voskorojari", ανέκδοτο χειρόγραφο στα Αρχεία του Ιστορικού Μουσείου της Κορυτσάς (drsh. nr. 1748/99/41).
- Qafëzezi, Protopara : I. M. Qafëzezi, "Protopara Teodor Nastas Kavalioti", ανέκδοτη μονογραφία στο Αρχείο του Ινστιτούτου Ιστορίας των Τιράνων και ανέκδοτο χειρόγραφο στα Αρχεία του Ιστορικού Μουσείου της Κορυτσάς (drsh. D. 45, nr. 1834/105/52).

II. ΜΟΝΟΓΡΑΦΙΕΣ-ΜΕΛΕΤΕΣ

- Βακαλόπουλος, Έρευναι : Απ. Βακαλόπουλος, "Ιστορικοί έρευναι εν Σαμαρρίνη Δυτικής Μακεδονίας", *Γρηγόριος Παλαμάς* 31 (1937), 316-323, 363-369, 424-438.
- Βασιλόπουλος, Αιτωλός : Χ. Δ. Βασιλόπουλος, αρχιμ., *Άγιος Κοσμάς ο Αιτωλός*, εκδ. 7η, Αθήναι 1988.
- Βαφειδής, Περί μονών : Φιλάρετος Βαφειδής, μητροπ. Διδυμοτείχου, "Περί των εν τη επαρχία Καστορίας Ιερών Μονών", *Εκκλησιαστική Αλήθεια* 20 (1900), 318.
- Βολίδης, Πολιτεύματα : Θ. Π. Βολίδης, *Τα δύο πρώτα δημοκρατικά πολιτεύματα της νεωτέρας Ελλάδος*, Αθήναι 1924.
- Γαντιλονίς, Βλάχοι : Ν. Γαντιλονίς, "Οι εκ Μακεδονίας Βλάχοι εις τα έγγραφα του κρατικού αρχείου Μπρασόβ", *Δελτίον Γιουγκοσλαβικής Βιβλιογραφίας* 81 (1971), 42-43.
- Γαρίδης, Επιγραφή : Μ. Γαρίδης, "Ο μητροπολίτης Παΐσιος και η βλάχικη επιγραφή του Κλεινοβού: αλφάβητο και εθνικό πρόβλημα", *Τα Ιστορικά* 3 (Μάιος 1985), 180-203.

53. Φορείς της ιδεολογίας αυτής και φερέφωνά της είναι ορισμένα περιοδικά, έντυπα και εφημερίδες που κυκλοφορούν σε χώρες του εξωτερικού και τα οποία αντί να συμβάλλουν στη διατήρηση της βλάχικης γλώσσας και του πολιτισμού, προκατανδίζουν τη δημιουργία ανεξάρτητων κρατών ή ακόμη και τον κραταιρισμό των Βλάχων από τους Ρουμάνους.

- Γεδεών, Έγγραφα : Μ. Γεδεών, *Έγγραφα πατριαρχικά και συνοδικά περί του Βουλγαρικού Ζητήματος*, Κωνσταντινούπολις 1908.
- Γεδεών, Διατάξεις : Μ. Γεδεών, *Κανονικά Διατάξεις*, Κωνσταντινούπολις 1889, φωτοαναστατική έκδοση, Λειψία 1970.
- Γεωργιάδης, Μοσχόπολις : Θ. Γεωργιάδης, *Μοσχόπολις*, Αθήναι 1975.
- Γιομπλάκης, Δάρβαρης : Αθ. Γιομπλάκης, "Δημήτριος Νικ. Δάρβαρης (1757-1823) ο εκ Κλεισούρας της Μακεδονίας διδάσκαλος του Γένους", *Γρηγόριος ο Παλαμάς* 54 (1971), 312-323, 402-409.
- Γχιόλιας, Αιτωλός : Μ. Γχιόλιας, *Ο Κοσμάς ο Αιτωλός και η εποχή του*, Αθήναι 1972, 140 σ.ε..
- Γλαβίνας, Συμβολή : Α. Γλαβίνας, "Η συμβολή του Μοσχοπολίτη ιερομονάχου Νεκταρίου Τέρπου στην ανάσχεση των εξισλαμισμών", *Διεθνές Συμπόσιο "Μοσχόπολις"*, Θεσσαλονίκη 31 Οκτωβρίου-1 Νοεμβρίου 1996, Ε.Μ.Σ., Θεσσαλονίκη 1999, 29-44.
- Γούδας, Βίοι : Α. Γούδας, *Βίοι Παράλληλοι Ανδρών*, τ. Β', Αθήναι 1870.
- Γραμματόπουλος, Γραμματική : Δημ. Γραμματόπουλος, "Μια ελληνική Γραμματική που εξεδόθη στη Βιέννη το 1806 από τον Κλεισουριώτη Δημήτριο Νικολ. Δάρβαρι", *Μακεδονική Ζωή* τ. 172 (Σεπτέμβριος 1980), 38-39.
- Γώγου, Πέστη : Γρ. Γώγου, αρχιμ., "Η εν Πέστη της Ουγγαρίας Ορθόδοξος Ελληνική Κοινότης και Εκκλησία", *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, τομ. Ε', έτος Δ' (1883-1884), 339-344.
- Γώγος, Βιογραφία : Κ. Γώγος, "Αυτόγραφος βιογραφία Παΐσιου Επισκόπου Σταγών, Σηλωμβρίας, Μητροπολίτου Φιλιππουπόλεως", *περιοδ. Μετέωρα* Ι'-ΙΔ' (Δεκ. 1960), 42-44.
- Δημαράς, Διαφωτισμός : Κ. Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, έκδ. 5η, Αθήναι 1989.
- Διβάνη, Ελλάδα : Α. Διβάνη, *Ελλάδα και Μειονότητες*, Αθήναι 1999.
- Δωρόθεος, Άγιο Όρος : Δωρόθεος Βατοπεδινός, μοναχός, *Το Άγιο Όρος. Μύηση στην ιστορία του και τη ζωή του*, τ. Α', Κατερίνη 1986.

- Έξαρχος, Βλάχοι : Γ. Έξαρχος, *Αυτοί είναι οι Βλάχοι*, Αθήνα 1994.
- Έξαρχος, Ρήγας : Γ. Έξαρχος, *Ρήγας Βελεστινλής. Ανέκδοτα έγγραφα - Νέα στοιχεία*, Αθήνα 1998.
- Έξαρχος, Αρμάνοι : Γ. Έξαρχος, *Οι Ελληνόβλαχοι (Αρμάνοι)*, τ. Α' - Β', Αθήνα 2001.
- Ευαγγελίδης, Παιδεία : Γρ. Ε. Ευαγγελίδης, *Η παιδεία επί Τουρκοκρατίας - Ελληνικά σχολεία από της Αλώσεως μέχρι Καποδιστρίου*, τ. Β', Αθήνα 1936.
- Ζάχος-Παπαζαχαρίου, Ιωαννίδου, Μιχαηλίδης, Γλώσσες : Ε. Ζάχος-Παπαζαχαρίου, Α. Ιωαννίδου, Ι. Μιχαηλίδης, *Γλώσσες, αλφάβητα και εθνική ιδεολογία στην Ελλάδα και τα Βαλκάνια*, εκδ. Κ.Ε.Μ.Ο., Αθήνα 1999.
- Ηλιού, Προσθήκες : Φ. Ηλιού, "Νέες προσθήκες στην Ελληνική Βιβλιογραφία 1800-1863", *Τετράδια εργασίας* 10 (1988), 430.
- Ηλιού, Βιβλιογραφία : Φ. Ηλιού, *Ελληνική βιβλιογραφία του 19ου αιώνα, βιβλία - φυλλάδια*, τ. 1ος (1801-1818), Αθήνα 1997.
- Kahl, Δημιουργία : Th. Kahl, "Η δημιουργία μιας βλάχικης (αρωμουνικής) συνείδησης και η σημερινή εξέλιξή της στα Βαλκάνια και στη διασπορά", υπό έκδοση στα *Πρακτικά 1ου Επιστημονικού Συνεδρίου Βλαχόφωνου Ελληνισμού*, Θεσσαλονίκη 2002.
- Καρμίρης, Μνημεία : Ι. Καρμίρης, *Τα δογματικά και συμβολικά μνημεία της ορθοδόξου Εκκλησίας*, τ. 2, Γρατ 1968².
- Καταφυγιώτης, Κληρικοί : Λ. Κ. Καταφυγιώτης, *Εθνομάρτυρες κληρικοί και ο πάτερ Κοσμάς*, Καρδίτσα 1940.
- Κατσάνης, Επιδράσεις : Ν. Κατσάνης, *Ελληνικές επιδράσεις στα κουτσοβλαχικά*, Θεσσαλονίκη 1977.
- Κεκριδής, Καβαλλιώτης : Ε. Ν. Κεκριδής, "Θεόδωρος Καβαλλιώτης: Το πρόβλημα της καταγωγής του", *Βορειοελλαδικά* 1 (1980), 19-21.
- Κεκριδής, Διδάσκαλος : Ε. Ν. Κεκριδής, *Θεόδωρος Αναστασίου Καβαλλιώτης (1718;-1789). Ο διδάσκαλος του Γένους*, Καβάλα 1991.
- Κ.Ε.Μ.Ο., Ετερότητα : Κ(έντρο).Ε(ρευνητών).Μ(ειονοτικών).Ο(μάδων)·, *Γλωσσική ετερότητα στην Ελλάδα*, Αθήνα 2001.
- Κεραμόπουλος, Κουτσόβλαχοι : Α. Κεραμόπουλος, *Τι είναι οι Κουτσόβλαχοι*, Αθήνα 1939.

- Κιτρομηλίδης, Έννοιες : Π. Μ. Κιτρομηλίδης, "Πρώιμες έννοιες της διασποράς στην ελληνική σκέψη", *Ελληνικά* 48 (1998), τ. 2ο, 370-373.
- Κολτσίδας, Κατάσταση : Α. Μ. Κολτσίδας, "Η σημερινή κατάσταση της Κουτσοβλαχικής γλώσσας στον ελλαδικό χώρο", *Μακεδονικά* 31 (1997-98), 185-212.
- Κολτσίδας, Εκπαίδευση : Μ. Κολτσίδας, *Η εκπαίδευση των Αρωμούνων στη Δυτική Μακεδονία κατά τα ύστερα χρόνια της Τουρκοκρατίας. Ένα πρότυπο αυτοδιοικούμενης κοινοτικής εκπαίδευσης*, Θεσσαλονίκη 2001.
- Κονόρτας, Θεωρήσεις : Παρ. Κονόρτας, *Οθωμανικές θεωρήσεις για το Οικουμενικό Πατριαρχείο. 17ος-αρχές 20ού αι.*, Αθήνα 1998.
- Κούμας, Ιστορίες : Κ. Κούμας, *Ιστορίες των ανθρωπίνων πράξεων από των αρχαιοτάτων χρόνων έως των ημερών μας*, τόμ. ΙΒ', Βιέννη 1832.
- Κουρίλας, Ακαδημεία : Ευλ. Κουρίλας, *Νέα Ακαδημεία Μοσχοπόλεως. Ο ιδιάζων αυτής χαρακτήρ και οι ευρύτεροι σκοποί. Η καταγωγή των κουτσοβλάχων και η εγγραμμάτισις της γλώσσας αυτών (Απόσπασμα εκ της ιστορίας της Μοσχοπόλεως)*, Αθήνα 1935.
- Κουρκουτίδου, Μνημεία : Ε. Κουρκουτίδου, "Μεσαιωνικά μνημεία Θεσσαλίας", *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 23 (1968), Β'2 Χρονικά, 275-176.
- Κουτσιαύτης, Εκπαίδευση : Εμμ. Η. Κουτσιαύτης, *Η ελληνική εκπαίδευση στην Καστοριά το ΙΘ' αιώνα*, Καστοριά 2001.
- Κραφίτης, Λόγιοι : Β. Κραφίτης, *Λόγιοι της Ηπείρου (1430-1912)*, τ. Α', Αθήνα 1979.
- Κυριαζόπουλου, Χαριτωνίδου, Στιχοπλάχια : Β. Κυριαζόπουλου, Α. Χαριτωνίδου, "Ελληνικά στιχοπλάχια σε ιταλικούς μαστραπάδες", *Πρακτικά Δ' Συμποσίου Λαογραφίας του Βορειοελλαδικού χώρου, Ήπειρος-Μακεδονία-Θράκη*, Ιωάννινα 10-12 Οκτωβρίου 1979, Ι.Μ.Χ.Α., Θεσσαλονίκη 1983, 83-125.
- Κωνσταντακοπούλου, Γλώσσα : Α. Κωνσταντακοπούλου, *Η ελληνική γλώσσα στα Βαλκάνια (1750-1850). Το Τετράγλωσσο Λεξικό του Δανιήλ Μοσχοπολίτη*, Ιωάννινα 1988.
- Κώνστας, Αιτωλός : Κ. Σ. Κώνστας, "Κοσμάς ο Αιτωλός και Ορλώ-

- φεια. Από την πατριωτική δράση του μεγάλου αναγεννητή", *Ηπειρωτική Εστία* 18 (1969), 296-301.
- Λαδάς, Χατζηδήμος, *Βιβλιογραφία: Γ. Λαδάς, Α. Χατζηδήμος, Ελληνική Βιβλιογραφία των ετών 1791-1795*, Αθήνα 1970.
- Λάιος, Σίνας : Γ. Λάιος, *Σίμων Σίνας*, Αθήνα 1972.
- Λαζάρου, Αρωμουνική : Α. Γ. Λαζάρου, *Η Αρωμουνική και αι μετά της ελληνικής σχέσεις αυτής, Βλάχοι, Ιστορική φιλολογική μελέτη, διδακτορική διατριβή*, (Αθήνα 1976), β' έκδοση, Αθήνα 1986.
- Λαζάρου, Βαλχάνια : Α. Γ. Λαζάρου, *Βαλχάνια και Βλάχοι*, έκδ. Φιλολογικός Σύλλογος "Παρνασσός", Αθήνα 1993.
- Λαζάρου, Βλάχοι : Αχ. Γ. Λαζάρου, "Οι Βλάχοι και η διάδοση της ελληνικής παιδείας στους λαούς της Βαλκανικής. Ο ελληνισμός της διασποράς και η ελληνική παιδεία του", *Πρακτικά Στ' Διεθνούς Παιδαγωγικού Συνεδρίου της Παιδαγωγικής Εταιρείας Ελλάδος*, Φλώρινα 29-31 Οκτωβρίου 1993, Αθήνα 1995, 155-175.
- Λαζάρου, Καταγωγή : Αχ. Γ. Λαζάρου, *Καταγωγή και επίτομη ιστορία των Βλάχων της Αλβανίας*, ανάτυπο από το *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο 1993-1994*, εκδ. Επιτροπή Ενημερώσεως για τα Εθνικά Θέματα, Ιωάννινα 1994.
- Λαζάρου, Ένωση : Α. Γ. Λαζάρου, "Βλάχοι Ελλάδος και Ευρωπαϊκή Ένωση", ανάτυπο από το περ. *Παρνασσός* 37 (1995), έκδοση Επιτροπής Ενημερώσεως για τα Εθνικά Θέματα, Αθήνα 1996.
- Λαζάρου, Προχειρότητα : Α. Γ. Λαζάρου, *Βλαχολογική προχειρότητα και επιστήμη*, εκδ. Επιτροπής Ενημερώσεως για Εθνικά Θέματα και Φιλοπροοδευτικού - Εξωραϊστικού Συλλόγου Σαμαρίνας "Ο νεομάρτυς Δημήτριος", Λάρισα 1998.
- Λαζάρου, Ολοκαύτωμα : Α. Γ. Λαζάρου, "1898: Ολοκαύτωμα Κουτσούφλιανης. 1998: Βλαχοπαρασυναγωγή στη Λάρισα", *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο* 19 (1998), 347-348.
- Λαζάρου, Πλάνες : Α. Γ. Λαζάρου, "Πλάνες και πάθη πολέμων της ελληνικότητας των Βλάχων - Αρμάνων", ανάτυ-

- πο από τα *Τριχαλινά* 19 (1999), 231-280, έκδ. Επιτροπής Ενημερώσεως για τα Εθνικά Θέματα, Τρίκαλα 1999.
- Λαζάρου, Λόγος : Α. Γ. Λαζάρου, "Ο επιστημονικός λόγος για τους Βλάχους", *Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου για την Κλεισούρα*, Κλεισούρα, Κυριακή 3 Αυγούστου 1997, Καστοριά 2000, 25-56.
- Λάμπρος, Επιτύμβια : Σπ. Λάμπρος, "Επιτύμβια Ελλήνων ιδίως Μακεδόνων εν Πέστη", *Νέος Ελληνομνήμων* 8 (1911), 462-481.
- Λάμπρος, Βιβλιοθήκη : Σπ. Λάμπρος, "Η βιβλιοθήκη της ελληνικής κοινότητας Βουδαπέστης και οι εν τη πόλει ταύτη σωζόμενοι ελληνικοί κώδικες", *Νέος Ελληνομνήμων* 8 (1911), 70 κ.ε.
- Λάμπρος, Επιστολαί : Σπ. Λάμπρος, "Ιωάννου Βηλαρά ανέχδοται επιστολαί", *Νέος Ελληνομνήμων* 15 (1921), 41-46.
- Λάμπρος, Έρευναι : Σπ. Λάμπρος, "Έρευναι εν ταις βιβλιοθήκαις και αρχείοις Ρώμης, Βενετίας, Βουδαπέστης και Βιέννης", *Νέος Ελληνομνήμων* 17 (1923), 122 και 18 (1924), 285-286.
- Λιάκος, Γλώσσα : Αντ. Λιάκος, "Γλώσσα και ιστορία στη νεότερη Ελλάδα", *Η ελληνική γλώσσα - The Greek Language - La Langue Grecque*, έκδ. ΥΠΕΠΘ και Κέντρου Ελληνικής Γλώσσας, Αθήνα 1996, 19-20.
- Λιάκος, Κουτσόβλαχοι : Σ. Ν. Λιάκος, "Οι Κουτσόβλαχοι είναι τα ύστατα και μόνα γνήσια λείψανα του Μακεδονικού Έθνους", *Αι επιφυλλίδες της "Καθημερινής"*, 30-1-1939, 51-54.
- Λιάκος, Καταγωγή : Σ. Ν. Λιάκος, *Η καταγωγή των Αρμονίων (τουπίκλην Βλάχων)*, Μικροευρωπαϊκές (Βαλκανικές) Μελέτες 2, Θεσσαλονίκη 1965.
- Μακρής, Λινοτόπιον : Δ. Μακρής, "Προσχύνημα εις το Λινοτόπιον και τον Άγιον Ζαχαρίαν", *Μακεδονική Ζωή* τ. 69, (Φεβρουάριος 1972), 29-31.
- Μακρής, Μοναστήρι : Κ. Μακρής, "Το μοναστήρι του Κλεινοβού και οι επιγραφές του", εφημ. *Το Βήμα*, 15 Αυγούστου 1970 (αναδημοσίευση, *Βήματα*, Αθήνα 1979, 252-257).
- Μακρής, Τέχνη : Κ. Μακρής, *Η λαϊκή τέχνη του Πηλίου*, Αθήνα 1976.

- Μακρής, Ζωγράφοι : Κ. Μακρής, *Οι ζωγράφοι της Σαμαρίνας*, Θεσσαλονίκη 1991.
- Μακρυκώστας, Αιτωλός : Κ. Γ. Μακρυκώστας, *Κοσμάς ο Αιτωλός, ο όρθρος του Ευαγγελισμού της λευτεριάς*, Αθήνα 1979.
- Μαλαφάντης, Παιδαγωγική : Κ. Δ. Μαλαφάντης, *Η παιδαγωγική του Νεοελληνικού Διαφωτισμού*, Αθήνα 2001.
- Μαντζανάς, Επιγραφές : Κ. Μαντζανάς, "Επιγραφές από τον Κλεινοβό Καλαμπάκας", *Θεσσαλικό Ημερολόγιο Ζ'* (1984), 83-88.
- Μαντζανάς, Νομός : Κ. Μαντζανάς, "Νομός Τρικάλων", *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 45 (1990), Χρονικά, 224.
- Μαρτινιανός, Μοσχόπολις : Ιω. Μαρτινιανός, μητροπολ. Ξάνθης, *Η Μοσχόπολις, 1330-1930*, Θεσσαλονίκη 1957.
- Μενούνος, Διδαχές : Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές (και βιογραφία)*, Αθήνα 1979.
- Μέρτζος, Αρμάνοι : Ν. Ι. Μέρτζος, *Αρμάνοι. Οι Βλάχοι*, Θεσσαλονίκη 2000.
- Μιχαηλίδης, Ναός : Μυρ. Μιχαηλίδης, "Ο ναός του Αγίου Ζαχαρία Καστοριάς", *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 22 (1967), 77-86.
- Μιχαλόπουλος, Αιτωλός : Φ. Μιχαλόπουλος, *Κοσμάς ο Αιτωλός*, Αθήνα 1940.
- Μιχαλόπουλος, Μοσχόπολις : Φ. Μιχαλόπουλος, *Μοσχόπολις. Αι Αθήναι της Τουρκοκρατίας 1500-1769*, Αθήνα 1941.
- Μολοσσός, Λεξικόν : Ζ. Μολοσσός, *Λεξικόν των Αγίων Πάντων*, Αθήναι 1895.
- Μουτσόπουλος, Εκκλησίες : Ν. Μουτσόπουλος, *Οι Εκκλησίες του Νομού Πέλλης*, Ε.Μ.Σ.-Ι.Μ.Χ.Α., Θεσσαλονίκη 1973.
- Μπάρτας, Περί εποίκων : Τρ. Μπάρτας, *Περί εποίκων Ρωμαίων εν Ελλάδι*, Βουκουρέστι 1878.
- Νασίκα, Τόμας Πέιν : Ζ. Ι. Νασίκα, *Από τον Τόμας Πέιν στον Ρήγα Φεραίο - Βελεστινλή*, Αθήνα 1998.
- Νάτσινας, Μακεδόνες : Θ. Μ. Νάτσινας, *Οι Μακεδόνες πραγματευτάδες εις τας χώρας Αυστρίας και Ουγγαρίας*, Θεσσαλονίκη 1939.
- Νικολαΐδου, Συμβολή : Ε. Ι. Νικολαΐδου, "Συμβολή στην ιστορία τεσσάρων ελληνικών κοινοτήτων της Αυστροουγγαρίας (Zemun, Novi Sad, Orsova, Temesvar)", *Δωδώνη* 9 (1980), 323-374.

- Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, Κείμενα : Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, "Ξενογλωσσα κείμενα με ελληνική γραφή", *Ο Εραμιστής* 10 (1972), 69-110.
- Οικονομίδης, Εθνολογικά : Δημ. Β. Οικονομίδης, *Εθνολογικά και Λαογραφικά*, Αθήνα 1997 (άρθρο στην εφημ. *Εστία*, 21-8-1995).
- Παδιώτης, Κουτσοβλαχική : Γ. Α. Παδιώτης, "Γύρω από την Κουτσοβλαχική διάλεκτο (Μια άλλη άποψη)", *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο* 1986, 244-247.
- Παδιώτης, Άποψη : Γ. Α. Παδιώτης, "Η άλλη άποψη στο άρθρο για την "Αναίρεση φιλολογικών ερεισμάτων της ρουμανικής προπαγάνδας"", εφημ. *Η Έρευνα* (Τρίκαλα), έτος 28ο, αρ. φ. 8358, 7-2-1986.
- Παϊσίδου, Μνημεία : Μ. Π. Παϊσίδου, "Μνημεία και φορητές εικόνες του νομού Πέλλας", εφημ. *Εδεσσαίος*, 1 Ιουλίου 1998, 7.
- Παπαβασιλείου, Ιστορικά : Α. Β. Παπαβασιλείου, *Ιστορικά σημειώματα για τους Βλάχους ή Κουτσόβλαχους*, Βέροια 1969.
- Παπαδόπουλος-Βρετός, Φιλολογία : Α. Παπαδόπουλος-Βρετός, *Νεοελληνική Φιλολογία, ήτοι Κατάλογος των από πτώσεως της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας [...] τυπωθέντων βιβλίων*, τ. Α'-Β', Αθήναι 1854, 1857.
- Παπαδόπουλος, Βιβλιογραφία : Θ. Παπαδόπουλος, *Ελληνική βιβλιογραφία (1466ci-1800)*, τ. Α', Αθήνα 1984 και τ. Β' (παράρτημα), Αθήνα 1986.
- Παπαδόπουλος, Βιβλιοθήκες : Θ. Παπαδόπουλος, *Βιβλιοθήκες Αγίου Όρους. Παλαιά ελληνικά έντυπα. Πρώτη προσπάθεια συγχροτήσεως συλλογικού καταλόγου. Παράρτημα: αβιβλιογράφητες εκδόσεις*, Αθήνα 2000.
- Παπαδριανός, Κολακονιέ, Συμβολή : Ι. Παπαδριανός, Ν. Κολακονιέ, "Συμβολή στην ιστορία της ελληνικής κοινότητας του Σεμλίνου. Πέντε ανέχδοτα έγγραφα του έτους 1793", *Μακεδονικά* 11 (1971), 29-36.
- Παπαδριανός, Πάροιχοι : Ι. Παπαδριανός, *Οι Έλληνες πάροιχοι του Σεμλίνου (18ος-19ος αι.). Διαμόρφωση της παροιχίας, δημογραφικά στοιχεία, διοικητικό σύστημα, πνευματική και πολιτιστική δραστηριότητα*, Θεσσαλονίκη 1988.
- Παπαδριανός, Απόδημοι : Ι. Παπαδριανός, *Οι Έλληνες απόδημοι στις Γι-*

- ουγκοσλαβικές χώρες (18ος-20ος αι.), Θεσσαλονίκη 1993.
- Παπαδριανός, Έλληνες : Ι. Α. Παπαδριανός, *Οι Έλληνες της Σερβίας (18ος-20ος αι.)*, Αλεξανδρούπολη 2001.
- Παπακυριακού, Διδαχαί : Σ. Παπακυριακού, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχαί, επιστολαί και Μαρτύριον*, Αθήναι 1953.
- Παπαχριστοπούλου, Βιβλιογραφία : Λ. Παπαχριστοπούλου, "Ελληνική Βιβλιογραφία 1800-1863. Προσθήκες - Συμπληρώσεις", *Ο Εραμιστής ΙΣΤ'* (1980), 612.
- Πασαλή, Καθολικό : Α. Α. Πασαλή, "Το καθολικό της μονής Κλεινού Καλαμπάκας", *Δελτίον Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας ΚΑ'* (2000), περ. Δ', 69-92.
- Πασχίδης, Ημερολόγιον : Κ. Πασχίδης, *Ημερολόγιον*, Βουκουρέστι 1887.
- Περραιβός, Βιογραφία : Χρ. Περραιβός, *Σύντομος βιογραφία του αοιδίμου Ρήγα Φεραίου του Θετταλού*, Αθήναι 1860.
- Πηδώνια, Καταγραφή : Κ. Δ. Πηδώνια, "Καταγραφή παλαιοτύπων της βιβλιοθήκης του Ελληνικού Σχολείου και των Ελληνικών Ορθοδόξων Εκκλησιών της Βιέννης", *ΣΤΑΧΥΣ* 87 (1989), 536.
- Προφίλη, Ανάγκη : Ο. Προφίλη, "Η ανάγκη τυποποίησης των μειονοτικών γλωσσών", *Πράκτικα Διεθνούς Συνεδρίου: "Ισχυρές" και "Ασθενείς" Γλώσσες στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Όψεις του Γλωσσικού Ηγεμονισμού*, Θεσσαλονίκη, 26-28 Μαρτίου 1997, τ. Β', εκδ. Κέντρου Ελληνικής Γλώσσας, Θεσσαλονίκη 1999, 803-813.
- Πρωτοφάλη, Καβαλλιώτης : Ε. Πρωτοφάλη, "Θεόδωρος Καβαλλιώτης, ο σοφός γραμματικός και διαφωτιστής", *Πειραιϊκή - Πατραϊκή* 118 (1965), 18-19.
- Σαράντης, Περιβόλι : Θ. Σαράντης, *Το χωριό Περιβόλι Γρεβενών*, Αθήνα 1977.
- Σαραφίδης, Ιατροί : Εκτ. Σαραφίδης, "Έλληνες ιατροί εν Ρουμανία", *Πραγματεία της Ακαδημίας Αθηνών* τ. 12 (1940), 14.
- Σαρδελής, Βιβλιογραφία : Κ. Σαρδελής, *Κοσμά Αιτωλού αναλυτική βιβλιογραφία 1765-1967*, Αθήνα 1968.
- Σαρδελής, Αιτωλός : Κ. Σαρδελής, *Ο προφήτης του Γένους Κοσμάς ο Αιτωλός*, Αθήναι 1980.
- Σελλά-Μάζη, Διγλωσσία : Ε. Σελλά-Μάζη, *Διγλωσσία και Κοινωνία. Η ελληνική πραγματικότητα*, Αθήνα 2001.

- Σίκος, Αναίρεση : Δ. Σίκος, "Αναίρεση φιλολογικών ερεισμάτων της ρουμανικής προπαγάνδας", *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο* 1985, 199-202.
- Σιώκης, Βλάχοι : Ν. Δ. Σιώκης, "Οι Βλάχοι Ρήγας Φεραίος και Δημήτριος Δάρβαρης", εφημ. *Κλεισούρα*, περ. Γ', έτος 12ο, φ. 109 (Μάρτιος 1998), 10-12.
- Σιώκης, Έργα : Ν. Δ. Σιώκης, "Ανέκδοτα έργα Λινοτοπιτών ζωγράφων στη Δυτική Μακεδονία", εφημ. *Καστοριανός Πολίτης*, έτος 1ο, αρ. φ. 28, 30 Νοεμβρίου 2001, 5-16.
- Σιώκης, Παράσχος, Βλάχοι : Ν. Σιώκης, Δ. Παράσχος, *Οι Βλάχοι του Μουρικήου και του Σινιάτσικου*, Θεσσαλονίκη 2001.
- Σκαρβελή-Νικολοπούλου, Μαθηματάρια : Αγγ. Σκαρβελή-Νικολοπούλου, *Μαθηματάρια των ελληνικών σχολείων κατά την Τουρκοκρατία*, Αθήναι 1994.
- Στάικος, Βιβλία : Κ. Σπ. Στάικος, *Τα τυπωμένα στη Βιέννη ελληνικά βιβλία 1749-1800*, Ίδρυμα Ελληνικού Πολιτισμού, Αθήνα 1995.
- Τούρτα, Ναοί : Αν. Γ. Τούρτα, *Οι ναοί του Αγίου Νικολάου στη Βίτσα και του Αγίου Μηνά στο Μονοδένδρι*, Αθήνα 1991.
- Τούρτα, Ζωγραφική : Αν. Γ. Τούρτα, "Η θρησκευτική ζωγραφική στη Μακεδονία από τον 15ο ως τον 19ο αιώνα", *Μακεδονία (Αρχαιολογία-Πολιτισμός)*, τ. Β', Αθήνα 1993, 207-229.
- Τουσίμης, Στουγιαννάκη, Μονή : Γ. Τουσίμης, Α.-Α. Στουγιαννάκη, *Ιερά Μονή Αρχαγγέλου Μιχαήλ Αριδαίας Πέλλης, ιστορική έρευνα*, Έδεσσα 1992.
- Τρίτος, Τέρπος : Μ. Γ. Τρίτος, "Νεκτάριος Τέρπος ο Μοσχοπολίτης Διδάσκαλος του Γένους", *Διεθνές Συμπόσιο "Μοσχόπολις"*, Θεσσαλονίκη 31 Οκτωβρίου-1 Νοεμβρίου 1996, Ε.Μ.Σ., Θεσσαλονίκη 1999, 227-252 και ανάτυπο από το *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο* 1999, 85-111.
- Τρίτος, Αιτωλός : Μ. Γ. Τρίτος, *Κοσμάς ο Αιτωλός ο φωτιστής του Γένους - ο προφήτης*, Αθήναι 2000.
- Τσαμίσης, Καστοριά : Π. Τσαμίσης, *Η Καστοριά και τα μνημεία της*, Αθήναι 1940.
- Τσιτσελίχης, Αντιμετώπιση : Κ. Τσιτσελίχης, "Η αντιμετώπιση των μειονο-

τικών γλωσσών στην Ελλάδα και το ευρωπαϊκό νομικό περιβάλλον στα πρόθυρα του 21ου αιώνα", Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου: "Ισχυρές" και "Ασθενείς" Γλώσσες στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Όψεις του Γλωσσικού Ηγεμονισμού, Θεσσαλονίκη, 26-28 Μαρτίου 1997, τ. Β', εκδ. Κέντρου Ελληνικής Γλώσσας, Θεσσαλονίκη 1999, 785-802. Λ. Διβάνη, Ελλάδα και Μειονότητες, Αθήνα 1999.

- Τσιτσελίκης, Χριστόπουλος, Συνάντηση : Κ. Τσιτσελίκης, Δ. Χριστόπουλος, Η συνάντηση των Δελφών και η δράση του Κέντρου Ερευνών Μειονοτικών Ομάδων, εκδ. Κ.Ε.Μ.Ο., Αθήνα 2000.
- Weigand, Αρωμούνοι: G. Weigand, Οι Αρωμούνοι (Βλάχοι), τ. Α', Ο χώρος και οι άνθρωποι, μτφρ. Th. Kahl, προλ.-σχολ. Α. Γ. Λαζάρου, φιολογ. επιμ. Θ. Α. Νημάς, εκδ. οίκος Αδελφών Κυριακίδη Α.Ε., Θεσσαλονίκη 2001.
- Φαλτάιτς, Κοσμάς : Κ. Φαλτάιτς, Ο άγιος Κοσμάς εις το στόμα του ηπειρωτικού λαού, Αθήνα 1929.
- Χατζηγάκης, Ασπροπόταμο: Α. Κ. Χατζηγάκης, Τ' Ασπροπόταμο Πίνδου, Αθήνα 1961.
- Χατζόπουλος, Σχολεία : Κ. Χατζόπουλος, Ελληνικά σχολεία στην περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας (1453-1821), Θεσσαλονίκη 1991.
- Χριστόπουλος, Πρωτοπειρία : Π. Χριστόπουλος, "Περιλαμβάνεται μεταξύ των εκδόσεων Μοσχοπόλεως η Πρωτοπειρία του Θεόδωρου Καβαλλιώτη ή άλλο πολύγλωσσο λεξικό;", Μέλισσα των βιβλίων 3 (1977-1981), 29-35.
- Adhami, Voskopoja : St. Adhami, Voskopoja në shekullin e lulëzimit të saj, Tiranë 1989.
- Adhami, Monumentet : St. Adhami, Voskopoja dhe monumentet e saj, Tiranë 1998.
- Almanah : Almanah Macedo-român, București 1992.
- Andreevska, Zografi : J. Andreevska, "Krusevski zografi - ikonopisci i njhovo mesto u umetnosti Makedonije XIX veka", Zbornik Matica Srpska za Likovne Umetnosti 26 (1990) 287-298.

- Bianu, Hodoș, Simonescu, Bibliografia : I. Bianu, N. Hodoș, D. Simonescu, Bibliografia Românească veche 1508-1830, II 1716-1808, București 1910, φωτοαναστατική έκδ. 1968.
- Bologa, Contribuțiuni : V. Bologa, Contribuțiuni la istoria medicinei din Ardeal, Cluj 1927.
- Bologa, Roja : V. Bologa, "G. C. Roja, un savant medic aromân din Timișoara", Viața Medicală 2 (1928).
- Bologa, Début : V. Bologa, "Le début des sciences naturelles et médicales chez les Roumains", Revue de Transylvanie 6, n. 2 (1940), 233-242.
- Burghete, Insemnări : M. Burghete, "Insemnări privitoare la colonia macedoromână din Ungaria și din Viena la începutul secolului trecut. Frații Tunusli - George Constantin Roja", Omagiu profesorului Ilie Bărbulescu la 25 ani de profesorat, Iași 1931, 64-76.
- Cândroveanu, Legendă : Hr. Cândroveanu, "Legendă sau adevăr?", Desteptarea n. 9, Decembrie 1990, p. 1.
- Capidan, Codex Dimonie : Th. Capidan, "Die Flexionslehre im Codex Dimonie", Jahresberichte des Instituts für Rumanische Sprache, Leipzig, v. 12 (1906), 179-232.
- Capidan, Daniil : Th. Capidan, "Daniil Moscopoleanu", Inchinare lui Nicolae Iorga, Cluj 1931, 101-107.
- Capidan, Bilinguisme : Th. Capidan, "Le bilinguisme chez les Roumains", Langue et Littérature 1, n. 1 (1940), 73-94.
- Caragiu-Marioțeanu, Liturghier : M. Caragiu-Marioțeanu, Liturghier arminesc, București 1962 και Δελτίον Ρουμανικής Βιβλιογραφίας, ΙΜΧΑ, τ. Α', 1 (1969), 5-8.
- Caragiu-Marioțeanu, Grammaire : M. Caragiu-Marioțeanu, "La Grammaire Aroumaine ou Macédonovalaque de Mihaïl G. Boïagi à son 175e anniversaire", Revue Roumaine de Linguistique XXXV (Mars-Avril 1990), no 2, 111-116.
- Dachselt, Predigt : P. Dachselt, "Die Predigt vom Hl. Antonius. (Aromunischer Text aus dem Codex Dimonie)", Jahresberichte des Instituts für Rumanische Sprache, Leipzig, v. 1 (1894).
- Diamandi-Aminceanul, Români : V. Diamandi-Aminceanul, Români din Peninsula Balcanică, București 1938.
- Dunker, Bojadzi : A. Dunker, "Der Grammatiker Bojadzi",

- Jahresberichte des Instituts für Rumanische Sprache, Leipzig, v. 2 (1895), 1-146.*
- Füves, Unbekannter Brief : Od. Füves, "Ein Unbekannter Brief von Georg Sina aus dem Jahre 1847", *O Ερανιστής* 10 (1972-1973), 112-115.
- Hetzer, Kavalliotis : A. Hetzer, "Das dreisprachige Wörterverzeichnis von Theodoros Anastasiu Kavalliotis", *Balkan-Archiv, Neue Folge-Beiheft*, band 1, Hamburg 1981, 73.
- Kahl, Zagori-Dörfer : Th. Kahl, "Die Zagóri-Dörfer in Nordgriechenland: Wirtschaftliche Einheit - ethnische Vielfalt", *Ethnologia Balkanica* 3, Munster - New York 1999, 103-119.
- Kristophson, Lexikon : J. Kristophson, "Das Lexikon tetraglosson des Daniil Moschopolitis", *Zeitschrift für Balkanologie* 10 (1974), τευχ. 1, 1-128.
- Leake, *Researches* : W.M. Leake, *Researches in Greece*, London 1814.
- Legrand, *Bibliographie* : E. Legrand, *Bibliographie Hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés par des Grecs au dix-septième siècle*, t. III, Paris 1895.
- Mile, Shënime : L. Mile, "Shënime të reja për Voskopojën dhe për Teodor Zhavën (Voskopojarin)", *Drita* 21 (1980), 12.
- Nenițescu, *Românii* : I. Nenițescu, *De la Românii din Turcia Europeana*, București 1895.
- Ničev, Lexikon : A. Ničev, "Le Lexikon Tetraglosson de Daniil. Partie grecque et bulgare", *Annuaire de l' Université de Sofia. Faculte des Lettres*, София, т. 70 (1976), τευχ. 2, 1-184.
- Nistor, Bisericile : Ion I. Nistor, "Bisericile și scoala Greco-română din Viena", *Analele Academiei Române. Memoriile Secției Istorice*, s. 3, t. 13, mem. 3 (1932).
- Papacostea, Memoriul : V. Papacostea, "Memoriul Macedoromânilor către Napoleon III. Un proiect de autonomie românească în Peninsula Balcanică", *Revista Macedo-Română* n. 1-2 (1931), 23-35.
- Papacostea, Cavallioti : V. Papacostea, "Teodor Anastasie Cavallioti. Trei manuscrise inedite", *Revista Istorică Română* 1 (1931), 383-402 και 2 (1932), 59-82 (αναδημοσί-

- ευση στο *Civilizație Românească și civilizație Balcanică*, *Studii Istorice*, București 1983).
- Papacostea, Protopiria : V. Papacostea, "Povestea unei cărți. Protopiria lui Cavallioti. Ein unicum", *Omagiu lui Const. Kirilescu*, București 1937, (αναδημοσίευση στο *Civilizație Românească și civilizație Balcanică*, *Studii Istorice*, București 1983, 397-405).
- Papacostea, Pentaglosarul : V. Papacostea, "Pentaglosarul lui Nicolae Ianovici", *Revista Istorică Română* 9 (1939), 314-322.
- Papahagi, *Scriitori* : P. Papahagi, *Scriitori aromâni în secolul al XVIII-lea (Cavallioti-Ucuta-Daniil)*, București 1909.
- Papahagi, Călătorii : V. Papahagi, "Aromânii după călătorii apuseni din secolul al XIX-lea", *Revista Aromânească*, anul I, nr. 2, București 1929, 148-161.
- Papahagi, *Aromâni* : V. Papahagi, *Aromâni Moscopoleni și comerțul Venețian în secolele al XVII-lea și XVIII-lea*, București 1935.
- Papahagi, Învățați : V. Papahagi, "Învățați Aromâni din secolul al XVIII-lea", *Lumina*, anul III, nr. 1-4 (1938-1939), Grebena 1939, 12-25.
- Papanace, *Antologie* : C. Papanace, *Mica Antologie Aromânească cu un studiu introductiv asupra Aromânilor și a dialecturilor lor*, (Freiburg 1952), București 2001.
- Peyfuss, Rom : M. D. Peyfuss, "Rom oder Byzanz? Das Erwachen des aromunischen Nationalbewußtseins", *Österreichische Osthefte*, v. 12, n. 6 (1970), 337-351.
- Peyfuss, Balkanorthodoxe Kaufleute : M. D. Peyfuss, "Balkanorthodoxe Kaufleute in Wien. Soziale und nationale Differenzierung im Spiegel der Privilegien für die griechisch-orthodoxe Kirche zur heiligen Dreifaltigkeit", *Österreichische Osthefte* 17, n. 3 (1975), 258-268.
- Peyfuss, Kaballiotis : M. D. Peyfuss, "Marginalien zu Theodor A. Kaballiotis", *Österreichische Osthefte* 27 (1985), 384.
- Peyfuss, Protopiria : M. D. Peyfuss, "'Protopiria' lui Cavallioti - un exemplar necunoscut", *Sud-Est*, v. 9, nr. 3 (33), Chișinău 1998, 42-48.
- Pippidi, Manuscript : A. Pippidi, "Un manuscript de la 'Logique' de Théodore Cavalliotis", *Revue des Études Sud-Est Européennes* 17 (1979), 417-424.

- Polenaković, Daniloviot : H. Polenaković, "Daniloviot Četirijazičnik", *Od istoriata na makedonskiot jazik*, Skopje 1952, 23-27.
- Popa, Mbishkrime : Th. Popa, *Mbishkrime të kishave në Shqipëri*, Tiranë 1998.
- Popescu, Bisericile : M. Popescu, "Bisericile de rit greco-oriental din Viena", *Revista Aromânească* 1, n. 2 (1929), 125-136.
- Popescu, Acte : M. Popescu, "Acte privitoare la Bisericile de rit greco-oriental din Viena", *Revista Macedo-română* 3, n. 1-2 (1931), 75-85.
- Popović, Cincarima : D. Popović, *O Cincarima. Prilozi pitanju postanka našeg gradjanskog društva*, Beograd 1937¹.
- Puşcariu, Cercetări : S. Puşcariu, *Cercetări și Studii*, București 1974.
- Qafëzezi, Kavallioti : I. M. Qafëzezi, "Priftër të qëmocëm punëtorë të shqipes. Protopapa Theodhor Nastas Kavallioti Voskopojari (1726-1891)", *Leka*, v. VI, n. 8 (Gusht 1934), 274.
- Qafëzezi, Dokumenta : I. M. Qafëzezi, "Dokumenta, akte e shënime për historinë e Shqipërisë të qindvjetit XVII, XVIII e XIX. Akte autografe të Dhanil Voskopojarit. Një akt shitje historik i v. 1807", *Leka*, v. III, n. 12 (Dhjetor 1935), 510, 514.
- Ruffini, Cavallioti : M. Ruffini, "Teodor Anastasie Cavallioti, Scrittore Moscopolitano del secolo XVIII", *Rivista d'Albania* 32 (1942), III.
- Ruffini, Moscopoli : M. Ruffini, "Un centro aromeno d'Albania: Moscopoli", *Noul Album Macedo-Român* 1 (1959), 43.
- Rupprecht, Darvar : J. B. Rupprecht, "Demeter N. Darvar, Eine biographische Skizze", *Archiv für Geographie, Historie, Staats und Kriegskunste* 7 (1816), 219-222.
- Russo, Elenizmul : D. Russo, *Elenizmul in România*, București 1912.
- Sacerdoțeanu, Cavallioti : A. Sacerdoțeanu, "De unde era Cavallioti", *Revista Istorică* 21 (1935), 23-25.
- Sarafidi, Dicționar : H. Sarafidi, *Dicționar Greco-Român*, Constanța 1935.
- Saramandu, Roja : N. Saramandu, "Gheorghe Constantin Roja și "Școala Normală a Nației Românești" din Pesta, Ungaria, 1808-1810", *Fundajia Culturală Română*,

- Contribuția românilor la îmbogățirea Tezaurului cultural în Balcani*, București 1992, 54-60.
- Saramandu, Coloniile : N. Saramandu, "Coloniile aromânești din Austria și Ungaria la începutul secolului al XIX-lea", *Cercetători români din Ungaria, Simpozion. Comunicările celui de al VII-lea Simpozion al cercetătorilor români din Ungaria*, Giula 1998, 6-14.
- Stan, Codex Dimonie : I. Stan, "Timbrul fonologic al consoanelor finale în Codicele Voronețean și Codex Dimonie", *Cercetări de Linguistică* 5 (1960), 29-37.
- Thunmann, Völker : J. Thunmann, *Untersuchungen über die Geschichte der östlichen europäischen Völker*, Leipzig 1774.
- Uci, Kavallioti : A. Uci, "T. A. Kavallioti, un représentant albanais des lumières", *Studia Albanica* 3, n. 2 (1966), 185-200.
- Weigand, Codex Dimonie : G. Weigand, "Der Codex Dimonie", *Jahresberichte des Instituts für Rumanische Sprache*, Leipzig, v. 1 (1894), 1-78/ v. 4 (1897), 136-227/ v. 5 (1898), 192-297, v. 6 (1898/99), 86-173.
- Weigand, Die Aromunen : G. Weigand, *Die Aromunen, ethnographisch-philologisch-historische untersuchungen über das Volk der sogenannten Makedo-Romanen oder Zinzaren*, b. 1, Leipzig 1895.

Θεσσαλονίκη, Μάρτιος 2002

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΔΗΜ. ΣΙΩΚΗΣ